

Δημογραφική πολιτική και πολιτικές παρεμβάσεις

Βύρων Κοτζαμάνης*

Περίληψη

Η πορεία της εξέλιξης των βασικών δημογραφικών συνιστωσών στη χώρα μας κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας και ιδιαίτερα των γεννήσεων, δημιούργησε έντονους φόβους για τη συρρίκνωση και πρόωπη γήρανση του ελληνικού πληθυσμού. Παρουσιάζουμε τις δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική περίοδο και επιχειρούμε μια πρώτη προσέγγιση, με αφορμή τις προτάσεις μέτρων για την αύξηση της γεννητικότητας και της γονιμότητας στη χώρα μας.

1. Εισαγωγή

Η πορεία εξέλιξης των βασικών δημογραφικών συνιστωσών στη χώρα μας στη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας, ιδιαίτερα δε των γεννήσεων (και κατ' επέκταση των ποσοστών γεννητικότητας και των ετησίων δεικτών γονιμότητας), δημιούργησε έντονες ανησυχίες: πολιτικά κόμματα, κοινωνικοί, επαγγελματικοί και επιστημονικοί φορείς, αλλά και η κοινή γνώμη, προβληματίζονται για τη μελλοντική δημογραφική πορεία της χώρας μας, στο βαθμό που οι πρωτογενείς και οι δευτερογενείς επιπτώσεις των εξελίξεων αυτών, θεωρείται ότι προσλαμβάνουν πλέον ιδιαίτερη βαρύτητα. Οι ανησυχίες αυτές επιτείνονται ακόμη περισσότερο από την παρουσίαση των δεδομένων του «προβλήματος» από τα ΜΜΕ, που αναπαραγάγουν, συνήθως «εκκλαϊκεύοντας», τις θέσεις φορέων και επιστημόνων, οι οποίοι πα-

---

* Ειδικός επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

ρουσιάζουν μια καταστροφολογική εικόνα των σύγχρονων δημογραφικών μας εξελίξεων: η εικόνα αυτή εδράζεται στην επιλεκτική παρουσίαση στοιχείων και δεικτών που οδηγούν «αβίαστα» στο συμπέρασμα, ότι η Ελλάδα μαστίζεται από την μεγαλύτερη δημογραφική κρίση της ιστορίας της, με άμεσο αποτέλεσμα την ταχύτατη συρρίκνωση του ελληνικού πληθυσμού και την πρόωμη γήρανσή του και απώτερο, την απώλεια του δυναμισμού του και την αμφισβήτηση της ύπαρξής του στον γεωγραφικό χώρο που κατέχει, με απροσδόκητες επομένως συνέπειες (οικονομικές, κοινωνικές και εθνικές)¹.

Η προβολή των πλέον «ανησυχητικών» δεικτών, η επίκληση ιδιοτήτων που δεν έχουν, η αποσιώπηση άλλων λιγότερο «ανησυχητικών», η επικέντρωση της ανάλυσης στον συγκυριακό «μικρό» χρόνο με άμεση συνέπεια την έλλειψη αναφοράς στην ιστορία, το μονομερές ενδιαφέρον για μια από τις συνιστώσες του προβλήματος (γονιμότητα), η επιλεκτική επιλογή των συγκρίσεων και η συναγωγή «ασφαλών» συμπερασμάτων, περιόδων αναφοράς, στοιχείων, δεικτών ή χωρών, αποτελούν την κοινή βάση των επιχειρημάτων της πλειοψηφίας των ενασχολούμενων με το δημογραφικό «πρόβλημα» επιστημόνων, οι θέσεις των οποίων συχνότατα συμπλέουν με αυτές φορέων που εκφράζουν ιδιαίτερες ανησυχίες για τους κινδύνους «αφελληνισμού», της απώλειας «δυναμισμού» του έθνους και της κατάκτησής μας (όπως και στο παρελθόν) από τους πολυπληθέστερους, νεώτερους (και δυναμικότερους) «βαρβάρους», τους οποίους μόλις δυνάμεθα να κρατήσουμε «εκτός των τειχών»².

2. Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική περίοδο: μια συνοπτική παρουσίαση

Ας υπενθυμίσουμε εν συντομία τα κύρια χαρακτηριστικά των μεταπολεμικών μας δημογραφικών εξελίξεων (Β. Κοτζαμάνης, 1994):

– Η βρεφική θνησιμότητα συρρικνώνεται σημαντικά (40‰ το 1960, 9,7‰ το 1990) και ο μέσος όρος ζωής ανέρχεται ελαφρώς ταχύτερα από τον μέσο κοινοτικό. Η Ελλάδα διατηρεί πάραυτα σχετικά υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα, οι οποίες αν περιορισθούν, θα επιτρέψουν ακόμη μεγαλύτερα κέρδη στον μέσο όρο ζωής των Ελλήνων.

– Η γονιμότητα των γενεών (μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα) ακολουθεί και στη χώρα μας φθίνουσα πορεία, αν και με ρυθμούς συγκριτικά βραδύτερους. Οι Ελληνίδες δεν αναπαράγονται πλήρως: αυτό όμως δεν αφορά μόνον τις γυναίκες που γεννήθηκαν μεταπολεμικά, αλλά και αυτές του μεσοπολέμου. Επομένως, το φαινόμενο έχει ένα ιστορικό βάθος που οι συγκυριακοί δείκτες συγκαλύπτουν (Β. Κοτζαμάνης, 1993β). Παράλληλα, η χώρα μας διαφοροποιείται σε δύο σημεία ως προς το σύνολο σχεδόν των βόρειων και δυτικών χωρών της ηπείρου μας: α) δεν γνώρισε το baby-boom της περιόδου 1945-1965, ενώ η αναστροφή των πτωτικών τάσεων της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία εμφανίστηκε με μεγάλη υστέρηση (> 1980) και β) η αναπαραγωγή των γενεών 1920 και εντεύθεν, κατάτι μόνον υπολείπεται του ορίου αναπαραγωγής (2,1 παιδιά/γυναίκα σήμερα). Η χώρα μας έχει από τις υψηλότερες γονιμότητες (Eurostat, 1993 και Conseil de l'Europe, 1991) ανάμεσα στις χώρες μέλη της Κοινότητας και του βορείου τμήματος της Ευρώπης (της Ιρλανδίας εξαιρουμένης).

– Η γήρανση και η πρώιμη ωρίμανση του πληθυσμού έχει και στην χώρα μας εκδηλωθεί, αν και με μικρότερη ένταση, στην περίοδο 1961-1991. Η Ελλάδα όμως δεν αναμένεται να βρεθεί το δεύτερο πέμπτο του επόμενου αιώνα σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση, στο βαθμό που, μη έχοντας γνωρίσει το baby-boom, δεν θα έχει, όπως οι περισσότερες χώρες της ηπείρου μας, μαζική είσοδο στις ηλικιακές ομάδες 65 ετών και άνω των πολυπληθέστατων γενεών της πρώτης μεταπολεμικής εικοσαετίας.

– Τέλος, όσον αφορά την σύσταση και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων, που καθοριστικά επηρεάζουν την γονιμότητα των γενεών (στο βαθμό που οι εκτός γάμου γεννήσεις είναι ασήμαντες στην χώρα μας: 2,2% έναντι 46,5% στην Δανία και 30% στην Γαλλία), η Ελλάδα διαφοροποιείται προς το παρόν σημαντικά: τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν την έκφραση ιδιαίτερων «ανησυχιών» για τον θεσμό του γάμου, αν και δεχόμαστε τους μακρινούς απόηχους της γενικευμένης «κρίσης» στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, όπου, οι έγγαμες συμβιώσεις, όλο και λιγότερες και ολοένα τελούμενες από πιό «ηλικιωμένα» άτομα, αποδεικνύονται όλο και πιο εύθραυστες. Εάν υπάρχει σύγκλιση στον τομέα αυτό, αφορά μόνον τους ρυθμούς σύστασης της οικογένειας: όπως και στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, έτσι και στην Ελλάδα, τα νέα ζευγάρια συνάπτουν κάθε χρόνο κατάτι πιο ηλικιωμένα γάμο, ενώ οι ομάδες που διαφοροποιούνται σημαντικά από τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα (άγαμοί/εκτός γάμου συμβιούν-

τες χωρίς να νομιμοποιούν τελικά την σχέση τους, άτομα που διαλύουν τον γάμο τους χωρίς να συνάψουν νέο), παραμένουν «περιθωριακές», αν και προοδευτικά διευρυνόμενες, ιδιαίτερα στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη.

Εκ των προαναφερθέντων συνάγεται ότι η χώρα μας δεν βρίσκεται σε τραγική δημογραφική θέση: προφανώς τείνουμε σε μια νέα δημογραφική «ισορροπία», όχι αναγκαστικά δυσμενέστερη αυτής των αρχών του αιώνα μας, που θα χαρακτηρίζεται κυρίως από: πιο «ώριμο» πληθυσμό με υψηλούς μέσους όρους ζωής, λιγότερο πρώιμη και έντονη γαμηλιότητα και γονιμότητα (γονιμότητα που θα υπολείπεται μερικώς του ορίου αναπαραγωγής) και έγγαμες συμβιώσεις κατάτι λιγότερο σταθερές απ' ό,τι στο παρελθόν. Οφείλουμε ταυτόχρονα να υπενθυμίσουμε ότι εάν για τα προαναφερθέντα είμαστε σε θέση να προβλέψουμε χωρίς ιδιαίτερο κίνδυνο, το άμεσο μέλλον, υπάρχει μια σημαντική παράμετρος, που επηρεάζει σημαντικότερα τις δημογραφικές εξελίξεις, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η οποία συνήθως αποσιωπάται και υποτιμάται: η μετανάστευση είναι ο αστάθμητος παράγοντας των επόμενων δεκαετιών και μπορεί να ανατρέψει άρδην το προαναφερθέν σενάριο.

3. Παρεμβάσεις και μέτρα πολιτικής: εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η κυρίαρχη όμως προβολή των πλέον ανησυχητικών δεικτών και η εικόνα που παρουσιάζεται στη κοινή γνώμη στη διάρκεια της τελευταίας πενταετίας, δημιούργησαν συνθήκες έντονης ανησυχίας και προβληματισμού. Επόμενο είναι, κάτω από αυτές τις συνθήκες, να πληθαίνουν και οι παρεμβάσεις φορέων και επιστημόνων που θέτουν επιτακτικά την αναγκαιότητα της χάραξης μιας ενεργούς δημογραφικής πολιτικής³ και της λήψης επείγοντων μέτρων (μιας πολιτικής που θα στοχεύει ιδιαίτερα στην ανατροπή των πτωτικών τάσεων της γονιμότητας): Τίθεται όμως το ερώτημα: *ποια η εμβέλεια-αποτελεσματικότητα μιας τέτοιας δημογραφικής πολιτικής ιδιαίτερα στον τομέα της γονιμότητας* (αν θεωρηθεί φυσικά δεδομένη η συναίνεση στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο για την ανάγκη διασφάλισης πλήρους αντικατάστασης των γενεών, ήτοι της απόκτησης το λιγότερο 2,1 έναντι των 1,9 παιδιών ανά γυναίκα των γενεών 1950-1960);

Θα υπενθυμίσουμε ότι για τη χάραξη και υλοποίηση μιας δημογραφικής πολιτικής απαιτούνται: α) η σύλληψη και ο προσδιο-

ρισμός των προβλημάτων, β) η διατύπωση σαφών στόχων και μέσων της πολιτικής, γ) η υλοποίησή τους και τέλος δ) η αξιολόγησή τους (G. Bravo-Casas, 1988). Απ' ό,τι έχουμε ήδη αναπτύξει (B. Κοτζαμάνης 1993α/β/γ), καθίσταται κατά τη γνώμη μας προφανές ότι στη χώρα μας δεν συντρέχουν οι προαναφερθέντες παράγοντες –ιδιαίτερα οι δύο πρώτοι– οι οποίοι θεωρούνται και ως η αναγκαία συνθήκη για την υλοποίηση και αξιολόγηση μιας τέτοιας πολιτικής⁴.

Επομένως, με βάση τις επιφυλάξεις που έχουμε ήδη διατυπώσει και αποδεχόμενοι ότι το κύριο ή, για άλλους, μοναδικό δημογραφικό πρόβλημα στη χώρα μας είναι η αναπαραγωγή (*παραδοχή η οποία, κατά τη γνώμη μας, δεν τεκμηριώνεται*), θα εκθέσουμε μερικές σκέψεις μας για τις πιθανότητες διαμόρφωσης και επιτυχίας ενός τέτοιου εγχειρήματος.

α) Η πολιτική που στοχεύει στην ανακοπή των αργών ρυθμών πτώσης της διαγενεακής γονιμότητας (και ακόμη περισσότερο στην αναστροφή μεσοπρόθεσμα της τάσης αυτής), οφείλει να είναι ενσωματωμένη και να αποτελεί οργανικό τμήμα μιάς γενικότερης πολιτικής που θα θέτει σαφείς στόχους για την υλοποίηση ενός συλλογικού κοινωνικού οράματος-σχεδίου επί του οποίου θα έχει ήδη επιτευχθεί ευρύτερη συναίνεση στην ελληνική κοινωνία (στο πλαίσιο π.χ. ενός συνολικού προγραμματισμού για μια δεδομένη, σαφώς προσανατολισμένη και οριοθετημένη, κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη). Η ενσωμάτωση μιας πολιτικής γονιμότητας, στα πλαίσια ενός γενικότερου συλλογικού «σχεδιασμού», προϋποθέτει τη σαφή διατύπωση στόχων και μέτρων για την επίδραση των τάσεων αναπαραγωγής καθώς και μέτρων που θα απορρέουν από τις ανάγκες της επίτευξης των γενικότερων στόχων και θα βρίσκονται σε αντιστοιχία με αυτούς. Κατ' επέκταση, με βασικό κριτήριο την επίτευξη των γενικότερων αυτών στόχων και τη συμβολή τους στην γονιμότητα, θα πρέπει να αξιολογηθούν και τα σχετικά προγράμματα-μέσα της πολιτικής. Ταυτόχρονα δε –και παράλληλα– θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη ορισμένες πιθανόν ιδιαιτερότητες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και *ιδιαίτερα ορισμένων υποσυνόλων της*. Κατ' επέκταση, δεν μπορούμε να φανταστούμε την ύπαρξη «προκατασκευασμένων» πολιτικών («έτοιμων πακέτων»), οι οποίες μπορούν να εφαρμοσθούν «ελαφρώς» προσαρμοζόμενες σε όλες τις κοινωνίες που έχουν τον ίδιο στόχο (π.χ. ανόρθωση της γονιμότητας). Στα πλαίσια των προαναφερθέντων, από μεθοδολογική σκοπιά, οφείλουμε, όχι μόνον να σχεδιάσουμε μια πολιτική για τη γονιμότητα σε συνάρτηση με τους συνολικότε-

ρους διατυπωμένους στόχους της κοινωνίας μας και τις επάγωγες τομεακές πολιτικές, αλλά ακόμη, να αναρωτηθούμε και να προβληματισθούμε παράλληλα και πρώτιστα για την εγκυρότητα της και κατόπιν για τις συγκεκριμένες δράσεις που θα προταθούν.

β) Για τη διαμόρφωση μιας οιασδήποτε πολιτικής που θα στόχευε την αναπαραγωγή, η βοήθεια των εξειδικευμένων επιστημόνων θα εδύνατο να είναι σημαντική. Θα επανέλθουμε αργότερα στις σχέσεις του πολιτικού με τον επιστημονικό λόγο και στους ρόλους των αντίστοιχων φορέων. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να εκθέσουμε τα κατά τη γνώμη μας προαπαιτούμενα όσον αφορά τη συμβολή του επιστήμονα σε ένα τέτοιο εγχείρημα: αφενός θα πρέπει να διαθέτει μια κρίσιμη μάζα στατιστικών δεδομένων⁵ που θα του επιτρέπουν, με τη βοήθεια των μεθόδων και τεχνικών του κλάδου του (της δημογραφίας), την ασφαλή περιγραφή και ανάλυση του φαινομένου, καθώς και την ένταση και την έκταση που έχει προσλάβει το «πρόβλημα»⁶. Αφετέρου, απαραίτητη κρίνεται και η διάθεση στοιχείων εμπειρικών ερευνών που διεξήχθησαν στα πλαίσια μιας αναλυτικής προσέγγισης, στο βαθμό που η διάθεση των πορισμάτων διαδοχικών ερευνών αυτού του τύπου, χωρίς να είναι πανάκεια, μπορεί να προσφέρει σημαντικά στοιχεία για τη γνωστική προσέγγιση του αντικειμένου. Οφείλουμε όμως, υπενθυμίζοντας την ένδεια τέτοιων ερευνών στη χώρα μας, να επισημάνουμε και τα όριά τους: όπου και όπως έχουν διεξαχθεί, θεωρώντας τη γονιμότητα ως εξαρτημένη μεταβλητή και τις σφαίρες της κοινωνίας, οικονομίας, πολιτικής κ.λπ. ως ανεξάρτητες μεταβλητές, περιορίζονται στη μελέτη των αποκαλούμενων «ενδιάμεσων μεταβλητών»⁷, διαμέσου των οποίων οι ανεξάρτητες μεταβλητές επιδρούν στην εξαρτημένη. Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους στο άτομο ή το ζευγάρι και στις ενδιάμεσες μεταβλητές, ξεκινούν βασικά από παραδοχές μερικώς αμφισβητούμενες (όπως π.χ. ότι: α) η αναπαραγωγή είναι απόρροια μιάς απόλυτα ορθολογικής –ή δυνάμενης να εκλογικευθεί– συμπεριφοράς και β) η κοινωνικο-οικονομική-πολιτισμική ετεροπροσδιοριστία της δύναται και οφείλει να εκλογικευθεί από το άτομο). Επόμενο είναι, βάσει των παραδοχών αυτών, να θεωρείται ότι για να μεταβληθεί η γονιμότητα, επαρκούν επεμβάσεις (τύπος, πληροφόρηση, παιδεία, κ.λπ.) στους μηχανισμούς εξορθολογισμού, επεμβάσεις που θα συνοδεύονται από τη διάθεση αποτελεσματικών μέσων σε αντιστοιχία με τον επιδιωκόμενο στόχο. Στα πλαίσια αυτά π.χ. για την ανόρθωση της γονιμότητας σε κοινωνίες όπου έχει ήδη εισβάλει ο οικογενεια-

κός και ατομικός προγραμματισμός, θεωρείται δεδομένη η ύπαρξη μιάς ανοικτά εκφραζόμενης –ή ακόμη λανθάνουσας– επιθυμίας για υψηλότερη γονιμότητα (δηλαδή για μεγαλύτερο αριθμό παιδιών), η οποία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ελλείψει μέσων και αρνητικού κοινωνικού-οικονομικού περιβάλλοντος. Επομένως, για να υλοποιηθεί η πρότερη δεδομένη επιθυμία, θεωρείται ότι θα πρέπει να ληφθούν μέτρα για τη βελτίωση των υλικών συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών και για την πλήρη κοινωνική ενσωμάτωσή τους (σαν να προσπαθούμε να πείσουμε ότι μια οικογένεια με τρία ή τέσσερα παιδιά δεν διαφέρει σημαντικά από αυτή με ένα ή δύο, εκτός του ότι προσφέρει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα: τη μεγαλύτερη συναισθηματική ικανοποίηση).

Τα όρια μιας τέτοιας αναλυτικής προσέγγισης είναι περιορισμένα (Β. Κοτζαμάνης, 1988) και κατ' επέκταση περιορισμένη είναι και η εγκυρότητα των πολιτικών ανόρθωσης της γονιμότητας που εδράζονται στα πορίσματά της.

Ιδιαίτερα δε στην τελευταία δεκαετία, οι αμφισβητήσεις για την αποτελεσματικότητα και την αναγκαιότητα ερευνών που υιοθετούν *μόνον* τα πρότερα αναλυτικά πλαίσια, εκφράζονται όλο και εντονότερα, ενώ παράλληλα αναζητώνται νέα ερευνητικά πλαίσια για τη δόμηση θεωριών, οι οποίες θα δίδουν ικανοποιητικές απαντήσεις στα ερωτήματα για τις αιτιώδεις σχέσεις ανάμεσα στη γονιμότητα και τις αποκαλούμενες ανεξάρτητες μεταβλητές. Οι έρευνες αυτές, χρησιμοποιώντας τα μέχρι τούδε κεκτημένα, ιδιαίτερα δε τα αναφερόμενα στο ρόλο των ενδιάμεσων μεταβλητών, θα πρέπει π.χ. να στοχεύουν στην ανάδειξη των αμφίδρομων σχέσεων που τις συνδέουν και τις εντάσσουν στο κοινωνικό σύστημα (σχέσεις που διαφέρουν σημαντικά σε κάθε πολιτισμό και στα υποσύνολα του ίδιου πολιτισμικού «μοντέλου»). Τείνει επομένως να διαφανεί η αναγκαιότητα μιάς νέας συστηματικής προσέγγισης, στο βαθμό που έχουμε να κάνουμε με κοινωνίες –σύνθετα συστήματα– με πληθώρα φορέων αποφάσεων και αποτελούμενες από πλήθος υποσυστημάτων με ιδιαίτερους στόχους.

Κάτω από την νέα αυτή οπτική γωνία θεωρούμενες, οι δράσεις και πολιτικές για τη γονιμότητα, εγγράφονται στα πλαίσια ενός δυναμικού συστήματος, που δεν παραμένει απαθές ή ακόμη ουδέτερο σ' αυτές, αλλά αντιθέτως αντιδρά ποικιλόμορφα και όχι πάντοτε ως αναμένεται. Κατ' επέκταση θα πρέπει να αποφεύγονται οι αποσπασματικές παρεμβάσεις που δύνανται να απορυθμίσουν το σύστημα και να προτιμούνται οι δράσεις σε

επιλεγμένα ευαίσθητα σημεία του. Οι παρεμβάσεις αυτές, δυνάμενες να επικεντρωθούν σε πληθώρα τέτοιων «ευαίσθητων σημείων», ταυτοχρόνως οφείλουν να επιτρέπουν τον έλεγχο των επάγωγων συνεπειών στα λοιπά μέρη του συστήματος, ενώ θα πρέπει ακόμα να ενεργοποιούνται, όταν το σύστημα είναι έτοιμο να αντιδράσει «αυθόρμητα» προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, ώστε να είναι πιο αποτελεσματικές (προκαλώντας επομένως λιγότερο έντονες αντιδράσεις και επάγωγες αρνητικές συνέπειες). Τέλος, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η συμπεριφορά ενός συστήματος είναι μη προβλέψιμη, μη αναπαραγώμενη και ανατρέψιμη: κατ' επέκταση, η οποιαδήποτε πολιτική χρήζει αξιολόγησης βήμα προς βήμα και συνεχών διορθωτικών κινήσεων. Η αξιολόγηση αυτή οφείλει να είναι συνεχής και να θεωρείται εγγενές στοιχείο της πολιτικής, ενώ ταυτόχρονα θα πρέπει να εξετάζονται, τόσο οι αναμενόμενες, όσο και οι μη αναμενόμενες (απευκταίες και μη), συνέπειες.

Καθίσταται όντως προφανές εκ των προαναφερθέντων, ότι η διεπιστημονικότητα αποτελεί μια από τις αναγκαίες συνθήκες για ένα τέτοιο εγχείρημα που αφορά, τόσο για τη μελέτη-έρευνα της γονιμότητας, όσο και για τη διαμόρφωση και αξιολόγηση προτάσεων-πολιτικών παρέμβασης. Ευκαίριο θα ήταν επομένως, το πεδίο, η οπτική γωνία που οι συναφείς επιστήμες προσεγγίζουν το φαινόμενο «γονιμότητα», να αναδιарθωθεί, στη βάση μιάς κοινής προσπάθειας, με επίκεντρο, όχι τόσο τη μελέτη των ατομικών ιδιαίτερων χαρακτηριστικών σε σχέση με την αναπαραγωγή, αλλά αυτών που προτάσσονται και έπονται της αναπαραγωγής: πρακτικά, αυτό σημαίνει τη συνεκτίμηση των αμφίδρομων σχέσεων που συνδέουν τις πολλαπλές λογικές («ορθολογισμούς») που διαπερνούν την κοινωνία μας (π.χ. τη κοινωνική ταυτότητα των φορέων, τη σεξουαλικότητά τους, τις σχέσεις της αγοράς, αυτές που αφορούν, τόσο τις μελλοντικές προοπτικές, όσο και τις άμεσες, το αύριο, κ.ο.κ.).

γ) Οφείλουμε τέλος ταυτόχρονα να υπενθυμίσουμε, ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στον επιστημονικό και πολιτικό λόγο, οφείλει να είναι σαφής. Έκαστος έχει τις «ίδιες» επιδιώξεις, στόχους, κριτήρια. Είναι επομένως απαραίτητο να διατυπωθούν ρητά οι «ιδιαιτερότητές» τους πριν την αναζήτηση των κοινών τόπων, των κάθετων τομών και των «εκατέρωθεν συμβιβασμών», για την αμοιβαία κατανόηση των φορέων. Ούτως ή άλλως, ο ενδεχόμενος εμπλεκόμενος στη διαμόρφωση της πολιτικής για την αναπαραγωγή επιστήμονας –ιδιαίτερα ο δημογράφος– δύναται να θεωρηθεί ως «συμπλήρωμα» του πολιτικού, ένας «σύμβουλος» ανά-

μεσα σε άλλους. Μια τέτοια πολιτική όμως είναι ένα σύνθετο εγχείρημα: κατά τη γνώμη μας οι επιστημονικά κεκτημένες γνώσεις επιτρέπουν τη διατύπωση *υποθέσεων* και όχι βεβαιοτήτων. Η διατύπωση και διαμόρφωση μιας τέτοιας πολιτικής θα στηριχθεί αφενός μεν στη «*διαισθητική-συλλογική γνώση*» του πολιτικού για την κοινωνία και τους υπάρχοντες συσχετισμούς δυνάμεων, αφετέρου δε, στις «*υπόγειες διαδρομές*» που χαρακτηρίζουν την πολιτική δράση σε κάθε κοινωνία. Ταυτόχρονα, ο ενδεχόμενος εμπλεκόμενος επιστήμονας, οφείλει να μην ξεχνά ότι ο πολιτικός εδράζεται σε παραδοχές τις οποίες θεωρεί βεβαιότητες και όχι υποθέσεις δυνάμενες να επαληθευθούν ή να απορριφθούν. Η δράση του εντέλει, παρόλες τις αναφορές του σε διακομματικά συναινετικά πλαίσια, οφείλει να είναι σε αντιστοιχία με την ιδεολογία-θέσεις του κόμματός του και να συνδυάζει τους στόχους στο συγκεκριμένο τομέα (γονιμότητα) και τα μέσα για την υλοποίησή τους με τους στόχους και τα συμφέροντα του κομματικού φορέα που δεν είναι *απαραιτήτως* εναρμονισμένα με τα συλλογικά οράματα-στόχους της κοινωνίας του.

4. Τα προαπαιτούμενα και το αντικείμενο μιας δημογραφικής πολιτικής

Όσον αφορά αφεαυτού τη διατύπωση και διαμόρφωση μιας τέτοιας δημογραφικής πολιτικής, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ορισμένα προαπαιτούμενα, και συγκεκριμένα:

Καταρχάς τίθεται ένα πρώτο θέμα *ορισμού της*^β. Μια πολιτική δύναται να χαρακτηριστεί ως *δημογραφική*, όταν έχει ως στόχο να κατευθύνει ή να αλλάξει την κίνηση του πληθυσμού ενός συνόλου χωρικά οριοθετημένου και εξηρημένου στον τομέα αυτό, από μια οντότητα δυνάμενη να λαμβάνει αποφάσεις, οι οποίες είναι άμεσα εκτελεστές. Δεν συνίσταται βασικά ούτε στην συνάθροιση μέτρων, που έχουν ορατές μεν αλλά *μη επιδιωκόμενες ή ακόμη μη αναμενόμενες* επιπτώσεις στα δημογραφικά φαινόμενα, ούτε στη συνάθροιση προγραμμάτων, που έχουν ως άμεσο στόχο να επιδράσουν σε μια από τις δημογραφικές συνιστώσες, μη λαμβάνοντας υπόψιν τις λοιπές και χωρίς ο επιμέρους αυτός στόχος να εγγράφεται στα πλαίσια μιας ευρύτερης προοπτικής «ελέγχου» της κίνησης του πληθυσμού και προσανατολισμού της προς μια κατεύθυνση (H. Gerard, 1983b).

Ταυτόχρονα, ο πληθυσμός της επιθυμητής κατεύθυνσης είναι εξωγενής του πληθυσμού μεταβλητή. Η «κίνηση» του πληθυσ-

σμού, δεν αποτελεί τον τελικό στόχο της κοινωνίας στην επίτευξη του οποίου θα πρέπει να συγκλίνουν οι λοιποί τομεακοί στόχοι. Αντιθέτως, αποτελεί μια από τις μεταβλητές που δυνάμεθα να επηρεάσουμε για να υλοποιήσουμε τους συλλογικούς τιθέμενους βασικούς στόχους, ή ακόμη, ένα μέσο για την υλοποίησή τους. Κατ' επέκταση οι επιδιώξεις και στον τομέα αυτό, προσδιορίζονται από τους γενικότερους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς στόχους της κοινωνίας μας και από τα συλλογικά της οράματα για το άμεσο και απώτερο μέλλον. Επομένως μια δημογραφική πολιτική οφείλει να είναι αναπόσπαστο τμήμα μιας γενικότερης «πολιτικής»: οι στόχοι της συγκεκριμενοποιούνται και προσδιορίζονται λαμβάνοντας υπόψιν τους γενικότερους στόχους της κοινωνίας, ενώ τα επάγωγα μέτρα-δράσεις οφείλουν να είναι συμβατά με τα ανωτέρω πλαίσια και τους βασικούς στόχους τους οποίους θέτει, ενώ παράλληλα, η αποτελεσματικότητά τους θα πρέπει να αξιολογηθεί πάλι σε αναφορά με αυτούς. Με βάση τα προαναφερθέντα, η επέμβαση στον τομέα του πληθυσμού (που αποτελεί τον έναν πόλο της σχέσης κοινωνία-πληθυσμός) προκύπτει από την ανάγκη, οι εξελίξεις του να συμβαδίζουν αρμονικά με τις εξελίξεις (επιθυμητές-επιδιωκόμενες) της κοινωνίας μας, ενώ το αντίθετο θα αποτελούσε ένα παραλογισμό.

Ποια είναι όμως τα αντικείμενα παρέμβασης στο πλαίσιο μιας οιασδήποτε δημογραφικής πολιτικής; Οι βασικές συνιστώσες που προκαθορίζουν τις πληθυσμιακές εξελίξεις, που είναι η γεννητικότητα, η θνησιμότητα και η μετανάστευση (εσωτερική/εξωτερική), είναι προφανές ότι αποτελούν και τα αντικείμενα της πολιτικής αυτής. Ταυτόχρονα όμως αποτελούν και τα αντικείμενά της. Συγχρόνως, κάθε μία από τις συνιστώσες αυτές εκφράζεται ως σύνθεση, ως το αποτέλεσμα της «πιθανότητας» έλευσης των προαναφερθέντων γεγονότων σε κάποιο πληθυσμό, ο οποίος υπόκειται στους προαναφερθέντες «κινδύνους» (θανάτου, γέννησης, μετανάστευσης)⁹.

Επομένως, κάθε παρέμβαση στο πλαίσιο της δημογραφικής πολιτικής, προϋποθέτει την ανάπτυξη μέτρων και δράσεων που έχουν ως αντικείμενο το θάνατο, τη μετανάστευση και την αναπαραγωγή και στοχεύουν στη μεταβολή της «πιθανότητας» έλευσης των γεγονότων αυτών (την έντασή τους δηλαδή) ή/και την κατανομή τους στο χρόνο¹⁰. Αυτό ασφαλώς προϋποθέτει τη βασική γνώση των σύνθετων προσδιοριστικών παραμέτρων τους, τόσο σε ατομικό, όσο και σε συλλογικό επίπεδο αναφοράς, στο βαθμό που οι «πιθανότητες/κίνδυνοι» να πεθάνει, να μετανα-

στεύσει ή να φέρει στον κόσμο παιδιά κανείς, εξαρτώνται ασφαλώς –έως ένα βαθμό– από τη «θέλησή» του και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, αλλά είναι ταυτόχρονα, σε μεγάλο βαθμό, συναρτώμενες από κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι αφενός μεν οριοθετούν το εύρος των ατομικών «δράσεων», αφετέρου δε επηρεάζουν την εμβέλεια των πρωτοβουλιών και τα χαρακτηριστικά των φορέων. Προφανές είναι ότι ανάμεσα στα δύο αυτά επίπεδα (ατομικό/συλλογικό), υπάρχουν διαδράσεις ιδιαίτερα δύσκολες να αποκρυπτογραφηθούν, οι οποίες όμως θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν για την ερμηνεία των φαινομένων και την πιθανή παρέμβαση για την «εκτροπή» τους. Παράλληλα, ο διαχωρισμός αυτός, όσο σχηματικά και αν παρουσιάζεται, οφείλει να ληφθεί σοβαρά υπόψιν από τους υπεύθυνους για τη χάραξη και υλοποίηση πολιτικών στον τομέα του πληθυσμού, στο βαθμό που προσδιορίζει την οριοθέτηση των πιθανών «τόπων» παρέμβασης, τις άμεσες και απώτερες επιπτώσεις των ληφθέντων μέτρων, καθώς και τις ενδεχόμενες αναδράσεις.

5. Οι ετεροπροσδιοριστικοί μηχανισμοί των δημογραφικών φαινομένων

α. Σε ατομικό επίπεδο

Παραμένοντας και εξετάζοντας τις καθοριστικές παραμέτρους οι οποίες υπεισέρχονται στο ατομικό επίπεδο αναφοράς, οφείλουμε να διαχωρήσουμε δυο ομάδες ατομικών χαρακτηριστικών (H. Gerard, 1983a):

Στη πρώτη ομάδα συγκεντρώνονται τα ατομικά εκείνα χαρακτηριστικά που βρίσκονται σε άμεση σχέση/συνάρτηση με την «πιθανότητα» έλευσης ενός συγκεκριμένου δημογραφικού φαινομένου. Η πρώτη αυτή ομάδα δύναται να διασπασθεί σε τρεις υποομάδες: στην πρώτη κατατάσσονται όλα τα ατομικά χαρακτηριστικά που αναφέρονται σε ατομικές «φυσικές» καταστάσεις (κυρίως αρρώστιες και δυσμορφίες), που επηρεάζουν άμεσα τις πιθανότητες θανάτου και αναπαραγωγής. Στη δεύτερη υποομάδα συγκεντρώνονται οι ατομικές συμπεριφορές που επηρεάζουν την εκδήλωση κάποιων «κινδύνων» (πρακτικές διατροφής, προληπτικές και θεραπευτικές αγωγές, συμπεριφορές που στοχεύουν στην αύξηση ή μείωση της ικανότητας σύλληψης και του νεκρού χρόνου ανάμεσα στις διαδοχικές γεννήσεις ή ακόμη τη

μείωση των πιθανοτήτων θανάτου του εμβρύου κατά την κύηση).

Τέλος, στην τρίτη υποομάδα εντάσσονται τα ατομικά «νοητικά» χαρακτηριστικά που αναφέρονται άμεσα (βρίσκονται δηλαδή σε άμεση συνάρτηση) στην πιθανότητα πραγματοποίησης κάποιου «κινδύνου» (π.χ. οι μεταναστευτικές στρατηγικές, η προσαρμογή σε ξένα πολιτιστικά μοντέλα, η επιθυμία για γνωριμία του «άλλου», η σχέση με το σώμα, ο προσδιορισμός της αρρώστειας και του πόνου, η αξιολόγηση του παιδιού και της μητρότητας, ο επιθυμητός αριθμός παιδιών, η «εσωτερίκευση» και «σύλληψη» των αναπαραστάσεων και κοινωνικών «κανόνων» στον τομέα αυτό, κ.ο.κ.). Εάν ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών καθεμιάς από τις τρεις προαναφερθείσες υποομάδες δεν συναντά ανυπέρβλητα εμπόδια, δεν συμβαίνει το ίδιο όταν επιχειρούμε να καταγράψουμε τις σύνθετες σχέσεις που τα συνδέουν (σχέσεις τόσο στο εσωτερικό κάθε υποομάδας, όσο και ανάμεσα στις διάφορες υποομάδες) και που δεν είναι τόσο προφανείς όσο τις φανταζόμαστε (δηλαδή του τύπου: τα «νοητικά» χαρακτηριστικά προσδιορίζουν τις συμπεριφορές που με τη σειρά τους επιδρούν στην πρώτη υποομάδα χαρακτηριστικών). Τέλος, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι η στάθμιση, το ειδικό βάρος κάθε χαρακτηριστικού και υποομάδας δεν είναι σταθερό και ενιαίο στο χώρο και το χρόνο και ότι η διακύμανση αυτή είναι πιθανότατα συνδεδεμένη με το επίπεδο των «κινδύνων ανά πιθανότητα» έλευσης ενός γεγονότος.

Η δεύτερη ομάδα εμπεριέχει τα γενικότερα ατομικά χαρακτηριστικά, που χωρίς να βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με κάποιο από τα φαινόμενα (θάνατο, αναπαραγωγή, μετανάστευση), θεωρείται ότι επιδρούν στο σύνολο των δημογραφικών συνιστωσών. Τέτοια ατομικά χαρακτηριστικά είναι το φύλο, η ηλικία, το θρήσκευμα, το επάγγελμα, το εισόδημα, η μόρφωση, ο βαθμός αστικοποίησης, η κατοικία, κ.λπ. Δυστυχώς, η μελέτη των σχέσεων και συναρτήσεων που τα συνδέει με την ένταση των δημογραφικών φαινομένων, τείνει να μονοπωλήσει την ανάλυση των προσδιοριστικών αιτίων των δημογραφικών συνιστωσών: πληθώρα μεταβλητών έχει προσδιορισθεί χάρη στις έρευνες αυτές (όπως και οι «επιπτώσεις» τους σε κάθε μια από τις δημογραφικές συνιστώσες), χωρίς όμως οι ερευνητικές αυτές προσπάθειες να οδηγήσουν σε μια βαθύτερη κατανόηση των μηχανισμών που διέπουν τις θεωρούμενες ως ετεροπροσδιοριστικές σχέσεις. Με βάση τα κεκτημένα των μέχρι τούδε ερευνών (και χωρίς να αρνούμαστε την επίδραση των μεταβλητών αυτών στην κάθε μία από τις δημογραφικές συνιστώσες –και σε κάποιο ή κάποια από

τα χαρακτηριστικά των τριών υποομάδων που έχουμε αναφέρει—), διαφαίνεται ότι ο βασικός τους ρόλος συνίσταται στο να εντάσσεται το υποκείμενο σε μια συλλογική κοινωνική οντότητα-ομάδα, που χαρακτηρίζεται από την υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου «πολιτισμικού μοντέλου» απέναντι στην «πιθανότητα» πραγμάτωσης κάποιου γεγονότος, πράγμα που, αναγκαστικά, μας παραπέμπει στο δεύτερο επίπεδο του παραπάνω αναπτυχθέντος σχήματος, δηλαδή στο συλλογικό επίπεδο αναφοράς.

β. Σε συλλογικό επίπεδο

Σε συλλογικό επίπεδο το κέντρο βάρους αποτελεί η ύπαρξη των πρότερων πολιτισμικών μοντέλων (έκαστο των οποίων προσδιορίζει και μια δημογραφική μεταβλητή), μοντέλων που αφορούν τόσο τα γεγονότα (γεννήσεις, θανάτους, μεταναστεύσεις, κ.λπ.), όσο και τις ομάδες των ειδικών ατομικών χαρακτηριστικών που προαναφέρθηκαν. Τα «μοντέλα» αυτά χαρακτηρίζουν μερικώς τη συγκεκριμενοποίηση των ειδικών αυτών χαρακτηριστικών και οριοθετούν τα πεδία εντός των οποίων εγγράφονται οι κοινωνικά «αποδεκτές» ατομικές και συλλογικές διακυμάνσεις. Παράλληλα, και χωρίς να ταυτίζονται με τους τρέχοντες κοινωνικούς κανόνες (που αποτελούν απλώς έκφρασή τους), συνιστούν κατά κάποιο τρόπο την κοινωνική λογική για κάθε δημογραφικό φαινόμενο, «λογική», που απορρέει από τη σύνθεση των επιμέρους δυναμισμών της κοινωνίας: από το σύστημα των αξιών της και την κοινωνική της δομή, έως τις σαφέστατες πρακτικές των φορέων.

Όπως ανάγονται στη συλλογική συνείδηση —βλέπε στο συλλογικό ασυνείδητο— τα μοντέλα αυτά δεν είναι άμεσα «ορατά» και δύναται μερικώς να προσεγγισθούν εμμέσως, δι' αναγωγής αφενός, βάσει των ατομικά εκφραζόμενων αντιλήψεων και συμπεριφορών, δι' επαγωγής αφετέρου, βάσει των ενδεχόμενων επιπτώσεων αυτού ή άλλου στοιχείου της κοινωνικής ζωής στην πολιτισμική σημασία του μελετώμενου φαινομένου. Ταυτόχρονα, και απλοποιώντας συνειδητά, δυνάμεθα να ισχυρισθούμε ότι, εάν και σε κάθε κοινωνία συνυπάρχουν περισσότερα του ενός μοντέλα (σε άμεση σχέση με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη ομοιογένεια των μερών της), εντούτοις, υπάρχει κάποιο που είναι *κυρίαρχο* (και στο οποίο τα ειδικότερα οφείλουν όντας πιο συγκεκριμένα και λιγότερο πλαστικά να προσαρμοστούν ως προς τη συμβατότητά τους) και κάποια που βρίσκονται σε κάθετη ρήξη με αυτό, όντας *αποκλίνοντα*.

Παράλληλα, όπως τα προαναφερθέντα μοντέλα εγγράφονται στο πλαίσιο του δυναμισμού της κοινωνίας, ορισμένα στοιχεία συμμετέχουν καθοριστικά, τόσο στη διαμόρφωσή τους, όσο και στη διατήρηση και μετεξέλιξή τους. Τα στοιχεία αυτά δύνανται να χαρακτηρισθούν ως *κρίσιμα*: η οργάνωση και δομή της οικογένειας ή/και ο κοινωνικά αποδεκτός ρόλος της γυναίκας, αποτελούν π.χ. δύο από τα «κρίσιμα» στοιχεία για τα πολιτισμικά μοντέλα που αναφέρονται στη γονιμότητα. Το ίδιο κρίσιμα μπορούν να χαρακτηρισθούν και ορισμένα χαρακτηριστικά που αποτελούν συνθετική αναγωγή ατομικών χαρακτηριστικών (όπως η συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγή, η κατανομή του πληθυσμού αναλόγως του θρησκευματος, της εκπαίδευσης, του εισοδήματος, κ.λπ.).

Ο εντοπισμός των «κρίσιμων» αυτών στοιχείων που συμμετέχουν στη διαμόρφωση των μοντέλων, έχει ιδιαίτερα απασχολήσει τους ερευνητές, αποσπώντας δυσανάλογα τις δυνάμεις τους σε σχέση με τη μελέτη των μοντέλων αφεαυτού: οι εκατοντάδες των διεξαχθέντων ερευνών στη διάρκεια της τελευταίας τεσσαρακονταετίας, ερευνών που αναδεικνύουν τις ενυπάρχουσες σχέσεις ανάμεσα στο υπό διερεύνηση φαινόμενο και το θρήσκευμα, την εκπαίδευση, το εισόδημα, την αστικότητα, την κατοικία, την εθνότητα, την απασχόληση της γυναίκας κ.λπ., αντικατοπτρίζουν τη μονομερή αυτή προσπάθεια, χωρίς ταυτόχρονα, οι περισσότερες απ' αυτές να εγγράφονται στο πλαίσιο της προαναφερθείσας προοπτικής και αναλυτικού σχήματος. Συγκεντρώνοντας πληθώρα στοιχείων (αναμφισβήτητα χρήσιμων για μια τέτοια προσέγγιση), συχνότατα καταλήγουν σε εσπευσμένα συμπεράσματα, στο βαθμό που, οι ομάδες των χαρακτηριστικών που «παραδοσιακά» πλέον συγκροτούνται για την ανάλυση και «ερμηνεία» μιας δημογραφικής συνιστώσας, δεν είναι ταυτόχρονα εξαντικειμένου και οι κρίσιμες/κρίσιμότερες. Παράλληλα, ανοικτό προς διερεύνηση παραμένει το πρόβλημα των σχέσεων αμοιβαίας εξάρτησης ανάμεσα στις κοινωνικο-πολιτισμικές μεταβλητές που θεωρούνται ως κρίσιμες, πρόβλημα που απαιτεί τη λύση του, έστω και προσεγγιστικά, εάν θέλουμε να προχωρήσουμε στην ανάδειξη των αιτιωδών/προσδιοριστικών, ως προς τα υπό διερεύνηση μοντέλα, μεταβλητών.

Εγγραφόμενα στα πλαίσια του κοινωνικού συστήματος, τα μοντέλα αυτά, διαμέσου των οποίων εκφράζεται και η επίδραση επί των πιθανοτήτων πραγμάτωσης ενός δημογραφικού γεγονότος, είναι παράλληλα άμεσα εξαρτώμενα από τις πρακτικές και δράσεις των υποκειμένων. Με βάση την υπόθεση αυτή, σκόπιμο

θα ήταν να διαχωρίσουμε στο επίπεδο αυτό, δύο κατηγορίες (ομάδες) δεδομένων, επάγωγων της συνθετικής αναγωγής των ατομικών χαρακτηριστικών: αφενός μεν, σε συλλογικό επίπεδο, τους δείκτες μέτρησης της έντασης και κατανομής στο χρόνο της πιθανότητας έλευσης ενός φαινομένου, αφετέρου δε, τους συνθετικούς δείκτες που προκύπτουν από τα ειδικά ατομικά χαρακτηριστικά (συμπεριφοράς, νοητικά) και αποτελούν το συλλογικό απόηχο των ατομικών χαρακτηριστικών, προσμετρούμενο συνθετικά, μέσω των επιπτώσεών τους στα πολιτισμικά μοντέλα¹¹.

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό και έχοντας εκθέσει συνοπτικά τα δεδομένα και τις διαδικασίες που οδηγούν στην πραγμάτωση ενός δημογραφικού γεγονότος, είναι προφανές ότι η προηγούμενη προσέγγιση μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη για τη διατύπωση μιας δημογραφικής πολιτικής που έχει ως βασικό στόχο την επίδραση των δημογραφικών συνιστωσών. Είναι σαφές (αν δεχθούμε το πρότερο αναπτυχθέν σχήμα), ότι τα άτομα «υιοθετούν» ιδιαίτερα «μοντέλα» αναφοράς, μοντέλα που τα χαρακτηριστικά τους και η κοινωνική τους ένταξη προκαθορίζουν και επιβάλλουν μέσω των μηχανισμών κοινωνικοποίησης και κοινωνικού ελέγχου. Οι φορείς σκέπτονται και πράττουν αναφερόμενοι στα μοντέλα αυτά, στα πλαίσια των οποίων εγγράφεται η ελεύθερη βούλησή τους. Η κοινωνική-συλλογική βάση της διαδικασίας αυτής οφείλει να ληφθεί υπόψιν ως βασικό στοιχείο για κάθε παρέμβαση που στοχεύει στην αλλαγή των δημογραφικών «συμπεριφορών». Αυτή η βάση πρέπει να είναι στο στόχαστρο των πολιτικών παρεμβάσεων και όχι μόνον το άτομο, ως μονάδα-φορέα δράσης και πράξης. Όπως όμως οι πιθανότητες πραγμάτωσης/έλευσης ενός δημογραφικού γεγονότος εξαρτώνται, τόσο από τα ατομικά χαρακτηριστικά (ειδικά και γενικά), όσο και από τις «κρίσιμες» κοινωνικές προσδιοριστικές παραμέτρους (σε συλλογικό επίπεδο), μια πολιτική παρέμβασης αναπόφευκτα οφείλει να στοχεύσει τους δύο αυτούς πόλους. Ποιοι όμως οι δυνατοί τύποι παρέμβασης και οι υποθέσεις που λανθάνουν και ποια η αναμενόμενη αποτελεσματικότητά τους με βάση την μέχρι τούδε εμπειρία στον τομέα αυτό;

6. Οι παρεμβάσεις που στοχεύουν το ατομικό επίπεδο: μέσα, δυνατότητες

Συνήθως οι πολιτικές παρέμβασης στην πορεία των δημογραφικών συνιστωσών, με βάση τα δεδομένα της διεθνούς εμπειρίας, επικεντρώνονται στο ατομικό επίπεδο, στοχεύοντας να «αλλοιώσουν» τα ειδικά και «γενικά» χαρακτηριστικά που προαναφέραμε.

α. Παρεμβάσεις στα ατομικά «γενικά» χαρακτηριστικά

Οι παρεμβάσεις του τύπου αυτού (αν και λιγότερο τεκμηριωμένες από αυτές που στοχεύουν τα ειδικά χαρακτηριστικά) απαντώνται συχνότατα, εδράζονται στην πληθώρα των παρατηρήσεων που αναδεικνύουν σχέσεις ανάμεσα στα «γενικά» ατομικά χαρακτηριστικά (εκπαίδευση, εισόδημα, τόπος κατοικίας) και στη μεταβλητή, την πορεία της οποίας επιδιώκουμε να μεταβάλλουμε. Η κατεύθυνση των παρατηρούμενων σχέσεων και τα επιχειρήματα που προβάλλονται, συνεπικουρούνται από το προφανές του «κοινού νου» και δημιουργούν τη βάση για δράσεις, τόσο σε εθνικό, όσο και διεθνές επίπεδο. Ο τύπος αυτός παρέμβασης, αν και δεν δύναται να αποκλεισθεί ολοσχερώς, προϋποθέτει πριν την υιοθέτησή του, σαφέστατες απαντήσεις στο τρίπτυχο των ερωτήσεων: 1) ποια χαρακτηριστικά; κάτω από ποιες συνθήκες; ποια τα αναμενόμενα δυνατά αποτελέσματα;

Ακόμη και πλήρως αποδεχόμενοι την ύπαρξη και τις κατευθύνσεις των σχέσεων που τίθενται, η σχετικά ελλιπή γνώση των μηχανισμών που επιδρούν στις δημογραφικές συνιστώσες, οδηγεί στη βάσιμη αμφιβολία για την αποτελεσματικότητα των μέτρων που εδράζονται στις προηγούμενες ταυτότητες. Δύο υποθέσεις δύνανται να τεθούν για τους μηχανισμούς αυτούς:

α) Στην πρώτη περίπτωση είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτή σε ορισμένες περιπτώσεις η ύπαρξη μιας *άμεσης* σχέσης ανάμεσα στην «τροποποίηση» των χαρακτηριστικών αυτών και τις αλλαγές των συμπεριφορών, στάσεων, σχεδίων και άλλων «ειδικών» χαρακτηριστικών που επιδρούν στην πορεία της μεταβλητής *α*: π.χ. συχνότατα προβάλλεται στις δυτικές χώρες η θέση ότι αυξάνοντας τα εισοδήματα ορισμένων κοινωνικών ομάδων, τα νοικοκυριά των ομάδων αυτών θα επιθυμήσουν και θα φέρουν στον κόσμο περισσότερα παιδιά. Όμως, κατά τη γνώμη μας (και με βάση τα

πρότερα αναπτυχθέντα) αν μια τέτοια σχέση ισχύει (και τίποτα δεν επιτρέπει την απόρριψή της εκ των προτέρων), οι ενδεχόμενες αναμενόμενες αλλαγές και στη συγκεκριμένη περίπτωση η αύξηση της γονιμότητας, θα είναι περιορισμένες, στο βαθμό που οι δημογραφικές συμπεριφορές όσον αφορά την αναπαραγωγή, εγγράφονται στα όρια ενός συγκεκριμένου σήμερα «μοντέλου» χαμηλής γονιμότητας.

β) Στη δεύτερη περίπτωση είναι δυνατόν να αποδεχθούμε ότι αλλάζοντας ή τροποποιώντας τα χαρακτηριστικά αυτά, θα οδηγήσουμε τους φορείς να υιοθετήσουν ένα άλλο «μοντέλο» σε αντιστοιχία με τους επιδιωκόμενους στόχους αναπαραγωγής (π.χ. στις δυτικές χώρες με στόχο την υψηλή γονιμότητα –σε επίπεδο υψηλότερο της αναπαραγωγής των γενεών– και στις περισσότερες από τις αναπτυσσόμενες χώρες με το στόχο την ταχεία συρρίκνωσή της). Η διεθνής βιβλιογραφία και πρακτική βρήκει από μελέτες και δράσεις για τις χώρες του τρίτου κόσμου που υιοθετούν την παραδοχή αυτή (π.χ. θεωρείται ότι η άνοδος του επιπέδου εκπαίδευσης στις αφρικανικές χώρες θα οδηγήσει τα άτομα να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους για την οικογένεια, τους ρόλους του πατέρα και της μητέρας κ.λπ.), με τελικό αποτέλεσμα την επιλογή ενός άλλου μοντέλου αναπαραγωγής¹².

Στις δυτικές κοινωνίες όπου θεωρείται το παρόν μοντέλο αναπαραγωγής «προβληματικό», τίθενται αντίστοιχα τα κάτωθι ερωτήματα (στην περίπτωση αποδοχής της αξιολόγησης αυτής): ποια χαρακτηριστικά, ποιων ομάδων πληθυσμού είναι δυνατόν να μεταβληθούν με τέτοιο τρόπο που θα τις οδηγήσει στην «αποδοχή» ενός άλλου «μοντέλου» υψηλής γονιμότητας συμβατού με τους τιθέμενους στόχους μιας δημογραφικής πολιτικής; Στη χώρα μας π.χ. όσοι θέτουν ως αποκλειστικό στόχο μιας δημογραφικής πολιτικής την αύξηση της γονιμότητας σε επίπεδα άνω της αναπαραγωγής των γενεών, οφείλουν να προτείνουν, να αιτιολογήσουν και να αξιολογήσουν μέτρα και δράσεις που θα στοχεύουν μέσω της «τροποποίησης» ορισμένων γενικών χαρακτηριστικών (ποιων;) να οδηγήσουν τη μεγάλη πλειοψηφία των Ελληνίδων που στην παρούσα και τις επόμενες δεκαετίες θα διανύσουν τον αναπαραγωγικό κύκλο της ζωής τους, στην υιοθέτηση «μοντέλων» αναπαραγωγής, παρόμοιων με αυτά της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης ή ακόμη αυτών της ελληνικής οικογένειας παλλισοστούντων από την πρώην Σοβιετική Ένωση (μοντέλα περιθωριακά και αποκλίνοντα από το υπάρχον κυρίαρχο).

6. Τα «ειδικά» χαρακτηριστικά που βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τη πιθανότητα έλευσης ενός δημογραφικού γεγονότος

Οι παρεμβάσεις του τύπου αυτού είναι οι πλέον τεκμηριωμένες και οι πιο συχνά προτεινόμενες και εφαρμοζόμενες τις τελευταίες δεκαετίες. Τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την υλοποίησή τους, σχηματικά, είναι δυνατόν να διακριθούν σε τρεις μεγάλες ομάδες: 1) προσφορά υπηρεσιών και πληροφοριών, 2) πειθώ, 3) καταναγκασμός (σε εξαιρετικές περιπτώσεις). Ας τα εξετάσουμε αναλυτικότερα:

1. Παροχή υπηρεσιών και πληροφοριών

Ένας πρώτος τύπος παρέμβασης είναι αυτός που θέτει στη διάθεση ενός πληθυσμού (ή τμήματός του μόνον) τα μέσα πληροφόρησης και ενδεχομένως και τα αναγκαία μέσα για να υλοποιήσει τις «επιθυμίες» του. Κλασσικές παρεμβάσεις τέτοιου τύπου θεωρούνται αυτές που έχουν υιοθετηθεί από πολλές υποανάπτυκτες χώρες¹³ (π.χ. διάχυση πληροφοριών για τους τρόπους αντισύλληψης ταυτόχρονα με διάθεση αντισυλληπτικών μέσων ή ακόμη πληροφοριών για την αναγκαιότητα των εμβολιασμών και ανάπτυξη υπηρεσιών-δικτύων που τις εφαρμόζουν), ενώ σ' αυτό τον τύπο παρέμβασης εντάσσονται και τα αποκαλούμενα προγράμματα «οικογενειακού προγραμματισμού» στις χώρες αυτές¹⁴.

Η υπόθεση που λανθάνει σ' αυτό τον τύπο παρέμβασης είναι προφανής, αλλά μάλλον αβάσιμη: θεωρείται δεδομένο ότι η υιοθέτηση από τα άτομα των επιθυμητών δημογραφικών συμπεριφορών προσκρούει κυρίως στην έλλειψη επαρκούς πληροφόρησης και γνώσης ή/και ανυπαρξίας προσφερόμενων μέσων. Η ανωτέρω υπόθεση συχνά έχει διαψευσθεί (π.χ. με αφορμή τα προληπτικά και *curatifs* προγράμματα υγείας, τόσο στον τρίτο κόσμο, όσο και στις αναπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας: συχνότατα και τάχιστα διαφάνηκε η αναγκαιότητα προσφυγής σε προγράμματα ιατρικής επιμόρφωσης όπου τα μέσα του δεύτερου τύπου παρέμβασης, δηλαδή η πειθώ και τα κίνητρα, υπερισχύουν...).

Το ερώτημα που τίθεται στα πλαίσια του πρώτου αυτού τύπου παρέμβασης είναι ποια θα μπορούσε να είναι στις ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας η προσφορά πληροφοριών και μέσων π.χ. για την ανόρθωση της γονιμότητας (όταν και όποτε θεωρείται προβληματική η σταθεροποίησή της σε επίπεδο χαμηλότερο της αναπαραγωγής των γενεών);

Θα μπορούσε να προτείνει κανείς ασφαλώς την ανάπτυξη ενός δικτύου πληροφόρησης και των αντίστοιχων ιατρικών υπηρεσιών (εμβρυακών στη χώρα μας) για την καταπολέμηση της στειρότητας των ζευγαριών, που έχει ως αποτέλεσμα τη μη απόκτηση τέκνου (ή του επιθυμητού αριθμού τέκνων), αλλά αυτό ελάχιστα θα επιδρούσε στην ανόρθωση των δεικτών γονιμότητας. Θα μπορούσε ακόμη π.χ. να προταθεί η ανάπτυξη μιας σειράς υπηρεσιών και διευκολύνσεων για την εργαζόμενη γυναίκα-μητέρα (*κοινωνικά αναγκαίων ανεξαρτήτως των δημογραφικών επιπτώσεών τους*), που θα επέτρεπαν μερικώς την άρση του «ασυμβίβαστου» εργασία-πολυμελής οικογένεια κ.ο.κ.¹⁵ (όπως πλείστοι προτείνουν ως πανάκεια για τη λύση του προβλήματος της «υπογεννητικότητας»). Για την αποτελεσματικότητα όμως των μέτρων-μέσων αυτών, ως προς τον επιδιωκόμενο στόχο υπάρχουν βάσιμες αμφιβολίες που απορρέουν από τις λανθάνουσες παραδοχές και υποθέσεις επί των οποίων εδράζονται οι παρεμβάσεις του τύπου αυτού, παραδοχές που οφείλουν να αποδειχθούν. Οι κυριότερες εκ των υποθέσεων¹⁶ που προτάσσονται είναι οι εξής: α) τα ζεύγη επιθυμούν συγκεκριμένο αριθμό παιδιών β) ο επιθυμητός αριθμός παιδιών είναι υψηλότερος από αυτόν των παιδιών που φέρνουν στον κόσμο και γ) ο επιθυμητός αριθμός παιδιών θα επέτρεπε μια δημογραφική αύξηση ικανοποιητική σε σχέση με αυτή των δύο τελευταίων δεκαετιών και πιθανόν σε αντιστοιχία με τους γενικότερους στόχους της κοινωνίας. Παράλληλα, πίσω από τις προαναφερθείσες υποθέσεις, λανθάνει η βασικότερη όλων: *η αναπαραγωγική μας συμπεριφορά είναι ορθολογική και υποκειμένη σε αλλαγές ορθολογικά αιτιολογούμενες.*

Αλλά ακόμη και αν αποδεχθούμε ότι μέρος των δημογραφικών συμπεριφορών υπόκειται σε σαφείς ορθολογισμούς, βάσιμα τίθεται υπό αμφισβήτηση το εάν αυτοί είναι *καθοριστικοί* για τις δημογραφικές μας συμπεριφορές αφενός και αφετέρου εάν οι «προφανείς» αυτοί ορθολογισμοί δεν είναι απλά και μόνον ένας εξορθολογισμός εκ των υστέρων. Ο Κ. Davis (1967) π.χ. αμφισβήτησε ήδη πριν μια εικοσαετία τη βασική παραδοχή που υιοθέτησαν όσοι επέμεναν στις πρότερες θέσεις (ιδιαίτερα στις «υποανάπτυκτες» χώρες), αλλά ακόμη και αυτοί, που, πιο συγκρατημένοι, πίστευαν ότι τα προγράμματα ελέγχου των γεννήσεων δια του οικογενειακού προγραμματισμού θα επέτρεπαν τον περιορισμό των «ανεπιθύμητων» γεννήσεων των ζευγαριών. Η παραδοχή αυτή (που βάσιμα αμφισβητήθηκε) συνίσταται στον κάτωθι συλλογισμό: το άθροισμα των ειλημμένων αποφάσεων από τους φο-

ρείς για «ίδιο» συμφέρον (συμφέρον άμεσο) προϋποθέτει κυρίως έναν έλεγχο των γεννήσεων συμβατό με τους στόχους (σε άπώτερο μέλλον) που θέτει η κοινωνία, τους οποίους τα άτομα στην τέραστια πλειοψηφία τους δεν έχουν καν συνειδητοποιήσει.

2. Η χρησιμοποίηση της «πειθούς» και των ορθολογικών επιχειρημάτων

Ένας δεύτερος τύπος παρέμβασης έχει σαν στόχο να «πείσει» τα άτομα για το «συμφέρον» που έχουν να υιοθετήσουν τις συμπεριφορές που θα επιθυμούσαμε (ή αντιθέτως, να απορρίψουν αυτές που θεωρούμε ως αρνητικές). Στην περίπτωση αυτή, η κυρίαρχη υπόθεση που λανθάνει σε αυτό τον τύπο παρέμβασης, είναι σχηματικά η κάτωθι: οι επιδιωκόμενες και επιθυμητές αλλαγές εξαρτώνται σε τελευταία ανάλυση από την «καλή» θέληση των φορέων, αρκεί τη θέληση αυτή να την κατευθύνουμε και να την προσανατολίζουμε προς την επιθυμητή κατεύθυνση.

Τίθεται όμως ταυτόχρονα το ερώτημα: τι εννοούμε ως «θέληση» των φορέων; Είναι η ατομική στάση απέναντι στο στόχο της δεδομένης δημογραφικής συμπεριφοράς, η γενική πρόσληψη από μέρος τους (η ιδέα που «δημιουργούν») για τα δεδομένα που αναφέρονται στο συγκεκριμένο δημογραφικό φαινόμενο, ή ακόμη η πρόθεσή τους έναντι μιας άμεσης συμπεριφοράς;

Ο προσδιορισμός αυτού που αποκαλείται «θέληση» του φορέα-υποκειμένου, στο στόχαστρο του τύπου αυτού παρέμβασης, θέτει ανυπέρθλητα εμπόδια που αντικατοπτρίζονται άμεσα στη διεθνή βιβλιογραφία. Ανεξαρτήτως δε της πληθώρας των ικανών συνθηκών που προαπαιτούνται για την επιτυχία τέτοιου τύπου παρεμβάσεων, βασική προϋπόθεση είναι η ύπαρξη συμβατότητας—ή ακόμη η ουδετερότητα— της νέας συμπεριφοράς που επιθυμούμε να υιοθετηθεί σε σχέση με το προϋπάρχον κυρίαρχο μοντέλο. Στην αντίθετη περίπτωση, οι αναμενόμενες αντιστάσεις θα είναι εντονότερες και θα τείνουν να αποτρέψουν, αν όχι την υιοθέτηση και αποδοχή της νέας δημογραφικής συμπεριφοράς, στην καλύτερη περίπτωση, την αλλαγή των επάγωγων αυτής στάσεων.

Οι δυνατές τεχνικές «πειθούς» ποικίλλουν: από τη διαφήμιση μέσω των ΜΜΕ, έως την «υποβολή» των φορέων, διατρέχοντας την κατευθυνόμενη πληροφόρηση, γενική και ειδική (σχολικά προγράμματα, προσωπικές παρεμβάσεις των προπαγανδιστών, υιοθέτηση κινήτρων υλικών και ηθικών, ή ακόμη μέτρα στα όρια του καταναγκασμού). Οι μελέτες που αναφέρονται σε αυτού του

τύπου τις παρεμβάσεις, περιορίζονται στην απαρίθμηση των συγκεκριμένων μέτρων που πρέπει να ληφθούν βάσει διάφορων κριτηρίων, στην περιγραφή νέων εμπειριών, στις τεχνικές όψεις της εφαρμογής τους, στις προϋποτιθέμενες οικονομικές ή διοικητικές συνθήκες, όπως και στα αναμενόμενα ή πραγματώμενα αποτελέσματα. Σε τελευταία ανάλυση, αν και η πλειονότητα των εργασιών αυτών αναφέρεται στη γονιμότητα, παρόλα αυτά, δεν δίδονται σαφείς απαντήσεις σε μια σειρά προβλημάτων που υποθηκεύουν τη χρησιμοποίηση τέτοιων μέτρων στα πλαίσια μιας δημογραφικής πολιτικής (όπως π.χ. η αποτελεσματικότητά τους και η εκτίμηση/αξιολόγηση των λαμβανόμενων μέτρων). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η «φαντασία» του καθενός καλπάζει ελεύθερα, δίνοντάς του τη δυνατότητα να δημιουργήσει μια «πεποίθηση» εδραζόμενη στον κοινό νου και το προφανές, ή ακόμη να εκφράζει υπερφίαλες παρατηρήσεις και συλλογισμούς εξαρτώμενους κατά το μάλλον ή ήττον άμεσα από ένα δεδομένο πολιτισμικό πλαίσιο. Αυτές οι πεποιθήσεις συχνότατα αποτελούν τη βάση των ποικίλων μέτρων που λαμβάνονται κατά καιρούς σε διάφορες χώρες στα πλαίσια «δημογραφικών» πολιτικών, όπως τα οικογενειακά επιδόματα, τα επιδόματα στη γέννηση κάποιου παιδιού ή το επίδομα της πολύτεκνης μητέρας αν δεν εργάζεται—στα πλαίσια πολιτικών τόνωσης της γεννητικότητας—, ή ακόμη οι διάφορες άμεσες ή έμμεσες ενισχύσεις και η εμβρυακή ανάπτυξη της κοινωνικής ασφάλισης και των παροχών συντάξεων—στα πλαίσια πολιτικών ελέγχου των γεννήσεων—.

Τέλος, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι για την επιτυχία του εγχειρήματος της «πειθούς», απαιτούνται πολύ περισσότερα από την υιοθέτηση παροχών και μέτρων, προτρεπτικών ή αποτρεπτικών, που οι φορείς δύνανται ελεύθερα να αποδεχθούν ή να απορρίψουν. Το εγχείρημα αυτό εμπεριέχει ταυτόχρονα ένα κρυμμένο μήνυμα που στοχεύει να δώσει κίνητρα στα άτομα και αναγκαία επιχειρήματα για να συμπεριφερθούν με τον αναμενόμενο-επιθυμητό τρόπο. Η μοντελοποίηση του κοινωνικού υπόβαθρου, αναγκαίου για την παροχή κινήτρων στους φορείς, επιτυγχάνεται αναδεικνύοντας-αξιολογώντας θετικά ορισμένα στοιχεία και υποβαθμίζοντας (αξιολογώντας αρνητικά) άλλα, ή ακόμη εισάγοντας νέα. Ένα τέτοιο εγχείρημα εμπεριέχει κινδύνους (ακόμη και αν δεν στοχεύει άμεσα τα κυρίαρχα πολιτισμικά μοντέλα): δύναται να προκαλέσει κρίσεις στους φορείς, δισεπίλυτες όταν το νέο κοινωνικό υπόβαθρο που προτείνεται αποκλίνει σημαντικά του «παλαιού», ή ακόμη βρίσκεται σε αντίθεση με αυτό.

Επομένως κατά τη γνώμη μας, τα επιχειρήματα που προτάσ-

σονται για να πεισθούν οι φορείς, οφείλουν να εγγράφονται στα πλαίσια αυτού που είναι σήμερα και αύριο *εφικτό και υλοποιήσιμο*, οι δε γενικοί κατευθυντήριοι άξονες που προτείνονται να είναι *σε αντιστοιχία* με τους άλλους στόχους της κοινωνίας. Η πρόταξη μιας σειράς επιχειρημάτων ως κινητήριων δυνάμεων, δημιουργεί αυξημένες ευθύνες στους φορείς που τα προτάσσουν, αλλά και στην κοινωνία, που θα πρέπει να είναι σε θέση να απαντήσει θετικά στις αναμονές των φορέων που καλούνται να υιοθετήσουν τις προτεινόμενες δημογραφικές συμπεριφορές για να υλοποιηθούν οι στόχοι που τους υπόσχονται. Σε αντίθετη περίπτωση, οι αναμενόμενες αντιδράσεις, προκαλούμενες από τη στέρηση και την απογοήτευση, κινδυνεύουν να υποθηκεύσουν την επιτυχία της προτεινόμενης πολιτικής. Κατ' επέκταση, το εφικτό και υλοποιήσιμο, αν και αποτελεί την ικανή συνθήκη, δεν συνιστά και την αναγκαία: θα πρέπει ακόμη οι στόχοι που προτείνονται για να επηρεαστούν τα «κίνητρα» των φορέων να εγγράφονται στο πλαίσιο των γενικών κατευθύνσεων της συγκεκριμένης κοινωνίας (π.χ. της κοινωνικής και οικονομικής της ανάπτυξης). Στην περίπτωση αυτή, όπου πιθανότατα απαιτείται και η πρόταξη του συλλογικού έναντι του ατομικού, της παραγωγής έναντι της κατανάλωσης, του μέλλοντος έναντι του παρόντος κ.ο.κ., δεν θα πρέπει να προτάσσονται οι δεύτεροι όροι των εναλλακτικών προτάσεων στα πλαίσια της γενικής κατευθύνωσης και οι πρώτοι στα πλαίσια της δημογραφικής πολιτικής¹⁷.

Κλείνοντας έτσι την παρουσίαση του δεύτερου αυτού τύπου παρέμβασης, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ούτε οι βασικές υποθέσεις, ούτε οι συνθήκες εφαρμογής, ούτε τα αποτελέσματα που της αποδίδονται, δεν αιτιολογούν την εμπιστοσύνη που έχουν σ' αυτόν οι πολιτικοί, ανεξαρτήτως του φαινομένου που στοχεύουν. Κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, αυτός ο τύπος παρέμβασης δύναται να υιοθετηθεί (και εδώ ακόμη με επιφυλάξεις) για να ενισχύσει ή να στηρίξει μια τάση που έχει ήδη εμφανιστεί. Είναι όμως ελάχιστα αποτελεσματικός όταν χρησιμοποιείται για να ανατρέψει τάσεις εγγραφόμενες στην κοινωνικο-πολιτισμική πραγματικότητα. Η εμπιστοσύνη που «εμπνέει» στους πολιτικούς ο δεύτερος αυτός τύπος παρέμβασης, πηγάζει κυρίως από την ενδιάμεση θέση που κατέχει, στις δυτικές κοινωνίες ιδιαίτερα, ανάμεσα στον απόλυτο σεβασμό της «ατομικής ελευθερίας» (απουσία κάθε παρέμβασης) και στις πολιτικές που εμπειριέχουν στοιχεία καταναγκασμού: θεωρείται ότι συγκεντρώνει την αποτελεσματικότητα των δεύτερων και την ιδεολογική «ανοχή-ευπρέπεια» των πρώτων.

3. Ο καταναγκασμός

Ο τρίτος αυτός τύπος παρέμβασης σε ατομικό επίπεδο, στοχεύει στο να υποχρεώσει τους φορείς να υιοθετήσουν συγκεκριμένες δημογραφικές συμπεριφορές, είτε δια της απαγόρευσης άλλων, είτε δια της υποχρεωτικής αποδοχής νέων. Θεωρείται και ο πιο αποτελεσματικός, προϋποθέτει όμως την ανάπτυξη ενός σαφούς νομοθετικού πλαισίου, τη λήψη άμεσων καταπιεστικών μέτρων και την ύπαρξη σαφών προϋποθέσεων για να υλοποιηθούν, ήτοι: α) την αναγνώριση και κοινωνική αποδοχή του δικαιώματος λήψης τους από την κεντρική εξουσία, β) την κοινωνική «ορατότητα» της υπό απαγόρευση συμπεριφοράς (π.χ. έκτρωση) και γ) τη δυνατότητα ανάπτυξης ενός συστήματος δυνατού και εφικτού ελέγχου (ή σε τελευταία ανάλυση ούτως εκλαμβάνομένου από τα υποκείμενα).

Η βασική υπόθεση επί της οποίας εδράζονται οι παρεμβάσεις του τύπου αυτού, είναι η αυτή με την προαναφερθείσα στον δεύτερο τύπο (πειθώ) με επιπλέον στοιχείο ότι η «θέληση» των φορέων δύναται να υπαχθεί σε πλήρη έλεγχο δια του νομοθετικού πλαισίου.

Πολλαπλά ιστορικά παραδείγματα αντικατοπτρίζουν τα όρια αυτών των παρεμβάσεων, από τη διάδοση του ελέγχου των γεννήσεων στο 18ο και 19ο στην Ευρώπη παρά την αντίθεση της εκκλησίας και του κράτους, έως την αχρηστία στην οποία περιέπεσαν νόμοι που απαγόρευαν τις εκτρώσεις (βλ. π.χ. Ελλάδα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70) και την αποτυχία της ρουμανικής δημογραφικής πολιτικής, που βασιζόταν στην απαγόρευση των εκτρώσεων και της αντισύλληψης (S. Mezei, 1992, H. Gerard, 1975, Y. Ghetau, 1983). Αντιθέτως οι πρόσφατες εμπειρίες (μετά το 1970) σε ορισμένες χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», στην Κίνα (Y. Blayot, 1991, 1992) και σε ορισμένες άλλες χώρες του τρίτου κόσμου αφήνουν να διαφανεί μια σχετική αποτελεσματικότητα των ληφθέντων στα πλαίσια αυτά μέτρων (μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών, περιορισμός της εσωτερικής κινητικότητας με διοικητικά μέτρα, αυστηρά εφαρμοζόμενες νομοθεσίες για το διαζύγιο και το γάμο, τον επιτρεπόμενο αριθμό παιδιών κ.λπ.).

Στα πλαίσια της ανάπτυξης και των αξιών που κυριαρχούν, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στις λοιπές βιομηχανικές χώρες της ηπείρου μας, οι παρεμβάσεις του τύπου αυτού είναι αδιανόητες. Ακόμη και η επίκλησή τους, εκλαμβάνεται ως απειλή¹⁸.

7. Οι παρεμβάσεις που στοχεύουν το συλλογικό επίπεδο: δυσκολίες και προβλήματα

Στο επίπεδο αυτό αντικείμενο οιασδήποτε παρέμβασης αποτελούν τα πολιτισμικά μοντέλα στα οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, μοντέλα που όπως διαφάνηκε και από την πρότερη ανάπτυξη, οριοθετούν και τα πλαίσια των δυνατοτήτων παρέμβασης σε ατομικό επίπεδο.

Στην περίπτωση αυτή η τροποποίησή τους στην «επιθυμητή» κατεύθυνση, υποχρεώνει το άτομο να προσαρμόσει τις τρέχουσες-συνήθειες δημογραφικές συμπεριφορές του στη νέα «τάξη» πραγμάτων, στη νέα αντίληψη των δεδομένων που εσωτερικεύει, κατά κάποιο τρόπο, ανεξαρτήτως της «θέλησής» του: το άτομο επομένως, παραδόξως (και σχηματικά), βρίσκεται υποχρεωμένο να αποφασίσει ελεύθερα, υιοθετώντας αυτό που επιθυμούμε να το ωθήσουμε να πράξει.

Ο τύπος αυτός παρέμβασης διαφαίνεται ως ο εμπειριέχων τις περισσότερες υποσχέσεις, εδραζόμενος σε διαφορετικές υποθέσεις από αυτές των δύο προαναφερθέντων τύπων πολιτικής. Μας επιτρέπει να κατευθύνουμε τις δημογραφικές διαδικασίες «κατά βούληση» (στο βαθμό βεβαίως που έχουμε επιτύχει τον πλήρη έλεγχο των μηχανισμών) και επιπλέον, να κινούμεθα στα πλαίσια μιας προφανούς «απόλυτης» αποδοχής των ατομικών ελευθεριών.

Όμως, δυστυχώς ή ευτυχώς, βρισκόμαστε ακόμη μακριά από τον απόλυτο, ακόμη δε και σχετικό έλεγχο των μηχανισμών που προκαθορίζουν τα πολιτισμικά μοντέλα. Στο βαθμό δε που δεν επιδέχονται τα ίδια άμεσες τροποποιήσεις, θα πρέπει μάλλον να στοχεύσουμε στα «κρίσιμα» στοιχεία τους, τη συνισταμένη των οποίων και εκφράζουν: αυτό προϋποθέτει ασφαλώς το σαφή προσδιορισμό των στοιχείων αυτών, την εκτίμηση των αλλαγών που θα πρέπει να «υποστούν» για να επιτευχθεί στο τέλος της διαδικασίας και, με την πάροδο ενός εύλογου χρονικού διαστήματος (που εναπομένεται να εκτιμηθεί επίσης), την επιθυμητή αλλαγή της κατεύθυνσης των δημογραφικών μεταβλητών (θνησιμότητας, γονιμότητας, μετανάστευσης). Στον τομέα όμως αυτό οι γνώσεις μας είναι αποσπασματικές, σε τέτοιο δε βαθμό, που, οι όποιες προτάσεις γίνονται, τάχιστα εξατμίζονται, για να συρρικνωθούν στο τέλος σε μια συνάθροιση υποθέσεων, συγκυριών (βλ. πίστεων), το υπόβαθρο των οποίων είναι τραγικά ελλειπές και

δεν επιτρέπει τη διατύπωση και διαμόρφωση στέρεων στρατηγικών παρέμβασης. Ταυτόχρονα όμως, και ανεξαρτήτως της δυνατότητας πλήρους ελέγχου των μηχανισμών, ο τύπος αυτός παρέμβασης που στοχεύει κάτι παραπάνω από την ενίσχυση των ενυπαρχουσών τάσεων, είναι ο ασφαλέστερος και αποτελεσματικότερος (υπό την προϋπόθεση ασφαλώς της λήψης ενισχυτικών μέτρων σε ατομικό επίπεδο που θα διευκολύνει την προσαρμογή των φορέων στις κοινωνικές επερχόμενες αλλαγές και ανακατατάξεις). Όμως, ικανή συνθήκη για τη διατύπωση σοβαρών προτάσεων που εγγράφονται στα πλαίσια του τελευταίου αυτού τύπου παρέμβασης, παραμένει η διερεύνηση των δυνατών δίαυλων και ιδιαίτερα αυτών που αναφέρονται στην «κρίσιμη μάζα» των στοιχείων και χαρακτηριστικών των υπό μελέτη μοντέλων. Έχοντας ήδη αναφερθεί στη δυσκολία προσδιορισμού των «κρίσιμων» χαρακτηριστικών αυτών, καθώς και της αποκρυπτογράφησης των διαδράσεών τους, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε, ότι οι μέχρι τούδε έρευνες είναι ελάχιστες: αναμφίβολα δυνάμεθα να βρούμε στη διεθνή βιβλιογραφία τεκμηριωμένες παροτρύνσεις οι οποίες δύνανται να χρησιμοποιηθούν στα πλαίσια μιας τέτοιας κατεύθυνσης: π.χ. για τη συρρίκνωση της γονιμότητας πληθώρα ερευνητών προτείνει την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών, τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας και την ισότιμη αντιμετώπιση των δύο φύλων, την ανάπτυξη της γυναικείας απασχόλησης (εκτός της κατοικίας), την απαγόρευση της εργασίας των παιδιών και τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης για κάποια χρόνια και γενικότερα την ώθηση/ενίσχυση των μηχανισμών κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Τέτοιου είδους προτάσεις προφανώς στηρίζονται, τόσο στην παρατήρηση των κοινωνικών διαφοροποιήσεων –βλέπε γεωγραφικών– όσον αφορά τις πιθανότητες έλευσης των δημογραφικών γεγονότων, όσο και σε «προφανείς» ερμηνείες, συνήθως μη ελεγχόμενες.

Θα πρέπει να παραδεχθούμε τέλος, ότι οι περιορισμένες γνώσεις του αντικειμένου, διάσπαρτες και εύθραυστες, δεν επιτρέπουν τη διατύπωση προτάσεων παρέμβασης ικανοποιητικά τεκμηριωμένων επιστημονικά. Παρόλα αυτά, στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, διάφορες προσπάθειες σε θεωρητικό επίπεδο αφήνουν να διαφανεί κάποια ελπίδα, στο βαθμό που θα συνεχιστούν και θα διαχυθούν στη μελέτη των ατομικών ιδιαιτεροτήτων.

8. Συμπεράσματα και σκέψεις για τις δημογραφικές ανησυχίες στη χώρα μας και τις προτάσεις δημογραφικής πολιτικής

Θα μπορούσε ασφαλώς να αναρωτηθεί κανείς, διαβάζοντας τις προηγούμενες παρατηρήσεις, για τη δυνατότητα υλοποίησης οιασδήποτε παρέμβασης στον τομέα του πληθυσμού και θα μπορούσε ενδεχομένως να γενικεύσει, συγκρίνοντας με τις πολιτικές σε άλλους τομείς, όπως η οικονομία και οι διεθνείς σχέσεις. Πιστεύουμε, παρόλα αυτά, ότι εξετάζοντας κριτικά τις υπάρχουσες εμπειρίες (και επισημαίνοντας τα κενά της συσσωρευμένης γνώσης), δεν αφήσαμε να διαφανεί ότι στον τομέα αυτό βρισκόμαστε στο απόλυτο κενό, στον «μαύρο κενό πίνακα». Οι δημογραφικές έρευνες που διεξήχθησαν μέχρι σήμερα εμπεριέχουν πλούτο στοιχείων και απόψεων, λιγότερο ή περισσότερο τεκμηριωμένων (δυστυχώς δεν μπορούμε να εκφραστούμε έτσι και για τη χώρα μας, που χαρακτηρίζεται από ελλιπή δημογραφική παιδεία και ακόμη περισσότερο από ανυπαρξία σχεδόν έρευνας στον τομέα αυτό), οι δε εμπειρίες από τις μέχρι τούδε προσπάθειες επηρεασμού των δημογραφικών συνιστωσών συνεισφέρουν με σημαντικά στοιχεία. Αν η πρότερη αναδρομή και επισκόπηση εστιάστηκε στη συστηματική κριτική των κεκτημένων γνώσεων και εμπειριών στον τομέα του πληθυσμού, στη θεωρητική προσέγγισή τους και όχι στην παράθεση πρακτικών και χρηστικών εργαλείων, αυτό επιβλήθηκε από τη συγκυρία, από τις τρέχουσες συζητήσεις, τόσο στον τύπο και σε επιστημονικές συναντήσεις, όσο και σε θεσμοθετημένα όργανα για τη διατύπωση προτάσεων δημογραφικής πολιτικής στη διάρκεια της τελευταίας τριετίας. Στα πλαίσια αυτά εκτιμούμε ότι, τόσο οι προτάσεις που διατυπώνονται ατομικά ή συλλογικά¹⁹, όσο και τα μέτρα που λαμβάνονται²⁰ χαρακτηρίζονται, κατά τη γνώμη μας, από αυτοσχεδιασμούς, εμπειρισμό, προχειρότητα και αναποτελεσματικότητα. Θα μπορούσε ασφαλώς να αντιτάξει κανείς την απορία για το αν θα ήταν δυνατόν τα πράγματα να είναι και διαφορετικά, στο βαθμό που αυτό αφενός δεν χαρακτηρίζει μόνον τις «παρεμβάσεις» στον τομέα του πληθυσμού (αλλά και σε πληθώρα άλλων πεδίων), αφετέρου δε συμβαδίζει με τη χωλή αυτογνωσία της ελληνικής κοινωνίας, την πλήρη σχεδόν ανυπαρξία έρευνας και ερευνητικής πολιτικής στις ανθρωπιστικές επιστήμες, που θα επέτρεπαν, τόσο την κριτική αποτίμηση των διεθνών εμπειριών

και προβληματισμών, όσο και την σε βάθος μελέτη της ελληνικής πραγματικότητας.

Συνθετικά επομένως παρουσιάζοντας τις μέχρι τούδε κυρίαρχες προτάσεις και τοποθετήσεις (και ενδεχομένως σχηματικά), θα λέγαμε ότι χαρακτηρίζονται από υπεραπλουστεύσεις, αποσπασματικότητα, ελλιπή γνώση ακόμη και των βασικών δεδομένων του προβλήματος, μηχανική αποδοχή ταυτολογιών και του «προφανούς» χαρακτήρα ορισμένων σχέσεων (οι οποίες από στατιστικά διαπιστωμένες σχέσεις συνάρτησης αναγάγονται σε σχέσεις αιτίου-αιτιατού) και τέλος απουσία κάθε προβληματισμού για τις λανθάνουσες υποθέσεις, άκρατη εμπιστοσύνη στα μέτρα/μέσα παρέμβασης σε ατομικό επίπεδο και ιδιαίτερα στην αποτελεσματικότητα οικονομικών κινήτρων²¹. Οι προαναφερθέντες παράγοντες κινδυνεύουν να οδηγήσουν σε αυταπάτες για την πιθανότητα επιτυχίας του εγχειρήματος και παράλληλα στον αποπροσανατολισμό από τα βασικότερα θέματα όπου θα έπρεπε να εστιάσουμε την προσοχή μας.

Στην συγκεκριμένη συγκυρία επομένως τίθεται ακόμη ένα ερώτημα: έχει νόημα η συμμετοχή του εξειδικευμένου επιστήμονα στα θέματα του πληθυσμού σε ένα τέτοιο «παίγνιο», εάν και όσο (υπόθεση υπό διάψευση) οι πολιτικοί άνδρες, υπό το άγχος της λήψης άμεσων μέτρων για την ανατροπή των παρόντων τάσεων και αναζήτησης άμεσων αποτελεσμάτων, τείνουν να είναι ευήκοοι στις απαιτήσεις της «κοινής γνώμης» και του «κοινού νου», ή ακόμη σ' ένα λόγο που είναι μεν επιστημονικοφανής αλλά όχι επιστημονικός, παραμένοντας στο επίπεδο της περιγραφής (ελλιπούς και εδώ) των φαινομένων και σαφώς επηρεαζόμενος από ηθικο-ιδεολογικές τοποθετήσεις;²²

Ασφαλώς, και στον τομέα αυτό, όπως ήδη επισημάναμε, ο ρόλος και οι θέσεις του πολιτικού είναι καθοριστικές, ενώ ο αντίστοιχος του επιστήμονα επικουρικός: δεν θα ήταν άσκοπο να υπενθυμίσουμε ακόμη μια φορά ότι η εκτίμηση-αξιολόγηση *αφ'εαυτού* των πληθυσμιακών ροπών είναι ανέφικτος: η επιλογή και ιεράρχηση των κριτηρίων βάσει των οποίων κρίνονται «επιθυμητές» ή «απευκταίες» οι παρούσες δημογραφικές εξελίξεις, δεν είναι δυνατή χωρίς την πρόταξη κάποιου συστήματος αναφοράς που βασικά παραμένει εξω-επιστημονικό²³ και δεν είναι άλλο από το πρότυπο, τον τύπο της κοινωνίας που θα θέλαμε να δημιουργήσουμε για μας και τους απογόνους μας. Θα ήταν ταυτόχρονα παράδοξο, σε μια κοινωνία πολιτών τα θεωρούμενα ως «κρίσιμα ζητήματα»²⁴ να μην τίθενται σε δημόσια συζήτηση και διάλογο: εάν το δημογραφικό, όπως ορισμένοι διατείνονται, είναι ένα από

αυτά για τη χώρα μας, απαιτείται και διαφορετική από την έως τώρα αντιμετώπισή του. Θα προτείναμε στην περίπτωση αυτή τα δεδομένα του προβλήματος να εκτεθούν με την μέγιστη σαφήνεια και αντικειμενικότητα, να διατυπωθούν όλες οι υπάρχουσες απόψεις και προτάσεις για τη «λύση» του, τεκμηριωμένες και αξιολογημένες (υποθέσεις επί των οποίων εδράζονται, κόστος, αποτελεσματικότητα), καθώς και οι τιθέμενοι στόχοι προς υλοποίηση (στόχοι οι οποίοι θα πρέπει να είναι σε αντιστοιχία με τους γενικότερους στόχους και προοπτικές της κοινωνίας μας), ενώ παράλληλα και ταυτόχρονα θα πρέπει να ενισχυθεί η δημογραφική έρευνα, η οποία παραμένει σε εμβρυακή κατάσταση. Σ' αυτόν τον αιτούμενο δημόσιο διάλογο, η συμβολή των εξειδικευμένων επιστημόνων στα θέματα του πληθυσμού θα είναι σημαντική²⁵, αν και σε τελευταία ανάλυση η λήψη των αποφάσεων παραμένει στη σφαίρα και αρμοδιότητες του πολιτικού, όπως αυτός καλείται να μετουσιώσει σε πράξη τις συλλογικές απαιτήσεις και επιλογές του κοινωνικού συνόλου.

Σημειώσεις

1. Βλέπε ενδεικτικά: Γ. Τζιαφέτας (1988α, 1988β, 1988γ, 1990, 1993), Ν. Πολύζος κ.ά. (1988), Δ. Θωμαΐδης (1989), ΕΔΗΜ (1986), ΙΑΔΗΠ (1991).

2. Για μια άλλη προσέγγιση και κριτική θεώρηση των σύγχρονων δημογραφικών μας εξελίξεων, βλ. Β. Κοτζαμάνης 1993α/β/γ.

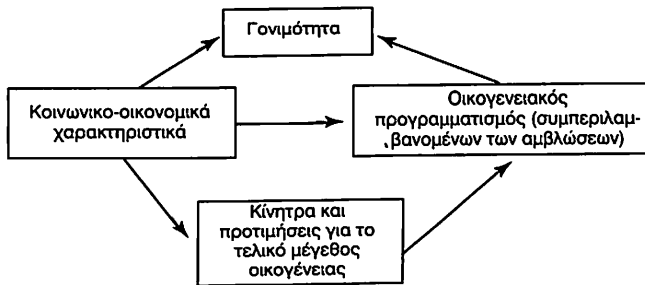
3. Βλέπε ενδεικτικά: Ν. Πολύζος κ.ά. (1988), ΑΣΠΕ (1988 και 1989), Ακαδημία Αθηνών (1990), ΙΑΔΗΠ (1991), Βουλή των Ελλήνων (1991, 1993α/β).

4. Αυτές τις ελλείψεις προσπάθησε εν μέρει να καλύψει ασφαλώς και η δημιουργία μιας διακομματικής επιτροπής της Βουλής για τη μελέτη του «δημογραφικού προβλήματος της χώρας», η οποία πρόσφατα παρουσίασε τα πορίσματά της (Βουλή των Ελλήνων, 1993β).

5. Δυστυχώς τα διαθέσιμα, συλλεγόμενα και δημοσιευόμενα από την ΕΣΥΕ στατιστικά στοιχεία, είναι σε αναντιστοιχία με τις υπάρχουσες ανάγκες. Θα υπενθυμίσουμε τη πλήρη ανυπαρξία δεδομένων για τις μεταναστευτικές εισροές και εκροές, αλλά και την ανυπαρξία βασικών στοιχείων που αναφέρονται στη φυσική κίνηση του πληθυσμού, τόσο σε εθνικό, όσο και σε περιφερειακό επίπεδο (π.χ. κατανομή γεννήσεων, θανάτων, γάμων ανά έτος ηλικίας, κατανομή των γεννήσεων αναλόγως της σειράς έλευσής τους στο γάμο ή στο γεννητήριο βίο της γυναίκας, αναλυτική κατανομή των διαζυγίων κατά διάρκεια γάμου κ.ο.κ.). Οφείλουμε όμως να αναγνωρίσουμε τις πρόσφατες προσπάθειες της ανωτέρω υπηρεσίας κάλυψης ορισμένων από τις βασικές ελλείψεις στην παραγωγή δημογραφικών δεδομένων (ιδιαίτερα μετά το 1991).

6. Έχουμε ήδη εκθέσει και επιχειρηματολογήσει αναλυτικά για τις δυνατές «παρερμηνείες», τις οφειλόμενες είτε στην ελλιπή γνώση των εργαλείων ανάλυσης, είτε στη πρόταξη ιδεολογικών σχημάτων που έχουν ως αποτέλεσμα τη «παραμορφωτική» συναγωγή των πρώτων συμπερασμάτων (B. Κοτζαμάνης, 1993β/γ).

7. Βλέπε ενδεικτικά X. Συμεωνίδου (1992). Οι κύριες υποθέσεις της έρευνας είχαν ως εξής: α) ορισμένοι κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες, όπως π.χ. η οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού (εισόδημα κι άλλα οικονομικά χαρακτηριστικά), το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, η εκπαίδευση των δύο συζύγων, ο τόπος προέλευσης και κατοικίας τους συνδέονται αρνητικά με τη γονιμότητα, β) υπάρχει αλληλεξάρτηση μεταξύ γυναικείας απασχόλησης και γονιμότητας και γ) καθοριστικός προσδιοριστικός παράγοντας των προτιμήσεων για ένα συγκεκριμένο μέλος της οικογένειας είναι οι στάσεις/αντιλήψεις των γυναικών για τους ρόλους των δύο φύλων, στάσεις και αντιλήψεις που επιδρούν επίσης και στις αποφάσεις τους για απασχόληση. Το γενικό επομένως μοντέλο ανάλυσης είναι του τύπου:

8. Βλέπε ενδεικτικά, B. Berelson (1971), J. Verriere (1978), H. Gerard (1983), J. Henripin (1985).

9. Κλασσικό παράδειγμα η γεννητικότητα ενός πληθυσμού, που αποτελεί συνάρτηση της «πιθανότητας» γέννησης ζώντων τέκνων (γονιμότητας) και του αριθμού των γυναικών που βρίσκονται στην αναπαραγωγική φάση του κύκλου τους (>15-<45 ετών) και ιδιαίτερα αυτών που είναι έγγαμες (σε χώρες όπως η Ελλάδα όπου οι εκτός γάμου γεννήσεις αποτελούν σταθερά κάτω του 3% του συνόλου).

10. Π.χ. μια ενεργός πολιτική για τη γονιμότητα μπορεί να στοχεύει αποκλειστικά, είτε μόνον στην ανόρθωσή της (αύξηση της διαγενεακής γονιμότητας, ήτοι του μέσου αριθμού παιδιών/γυναίκα στις διαδοχικές γενεές), είτε μόνον στην αλλαγή του χρόνου έλευσης των παιδιών στη διάρκεια του αναπαραγωγικού κύκλου (π.χ. απόκτηση των παιδιών σε μεγαλύτερη ηλικία και με μικρή διαφορά του ενός από το άλλο, έναντι της απόκτησης σε μικρή ηλικία και μεγάλα χρονικά διαστήματα ανάμεσα στις διαδοχικές γεννήσεις), είτε και στα δύο.

11. Μοντέλα που χαρακτηρίζονται παράλληλα και από μια σχετική αδράνεια, που τους δίδει τη δυνατότητα να διατηρούνται ανεξαρτήτως σημαντικών κοινωνικών αλλαγών, δίδοντας την εντύπωση σχετικής αυτονομίας τους.

12. Πληθώρα προβλημάτων και ερωτημάτων τίθεται παράλληλα: μια τέτοια σχέση δεν διέπεται από αυτοματισμούς, δεν επιβεβαιώνεται σε όλα ανεξαιρέτως τα πολιτισμικά περιβάλλοντα και με όλες τις θετικές μεταβολές του επιπέδου εκπαίδευσης. Ταυτόχρονα υπεισέρχονται τα προβλήματα των σχέσεων ανάμεσα στα διάφορα μοντέλα αναπαραγωγής: το νέο «μοντέλο» στο οποίο στοχεύουν οι δράσεις αυτές είναι ένα από τα μοντέλα της κοινωνίας και επομένως συμβατό με το κυρίαρχο ή όχι; Στην πρώτη περίπτωση η επίτευξη του στόχου διευκολύνεται σημαντικά, αλλά ενδεχομένως οι αλλαγές δεν είναι ριζικές. Στη δεύτερη περίπτωση, αν το μοντέλο-στόχος είναι «αποκλίνον» οι αλλαγές δύνανται να είναι σημαντικές, αλλά κατά πόσον το «σύστημα» θα τις αποδεχθεί χωρίς να αναπτύξει μηχανισμούς «αντίδρασης»;

13. Βλέπε διεθνή βιβλιογραφία και ενδεικτικά: N. Sadik (1991) και N. Sadik, ed. (1991).

14. Σε πολλές αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, αντίστοιχοι τύποι παρέμβασης χρησιμοποιήθηκαν στα πλαίσια της πολιτικής για τη μετανάστευση, ενώ πρόσφατα ορισμένες εξ αυτών (π.χ. Γαλλία) επανήλθαν, χρησιμοποιώντας τα μέσα αυτά για την ανόρθωση εμμέσως της αναπαραγωγής (βλέπε μαζική εκστρατεία μέσω του τύπου και των ΜΜΕ για την «αξία» της οικογένειας...).

15. Η ταχεία είσοδος των γυναικών στην αγορά της εξωοικιακής εργασίας, στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης συνετελέσθη στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Η είσοδος αυτή στον κόσμο της εργασίας (βασικός παράγοντας της χειραφέτησης του «ασθενούς φύλου») έγινε σ' έναν κόσμο που ήταν σχεδιασμένος για τους άνδρες από τους άνδρες. Η προσαρμογή των ρυθμών και συνθηκών εργασίας στη νέα πραγματικότητα συντελείται με ιδιαίτερα αργούς ρυθμούς, ενώ αναντίστοιχα αναπτύσσονται οι υπηρεσίες φύλαξης και δημιουργικής απασχόλησης των παιδιών σχολικής και προσχολικής ηλικίας.

16. Οι υποθέσεις αυτές σημάδευσαν τις παρεμβάσεις στον τομέα του πληθυσμού και ιδιαίτερα στη γονιμότητα, σε όλες τις χώρες του τρίτου κόσμου με την ενίσχυση των διεθνών οργανισμών (προγραμματισμός για τον έλεγχο των γεννήσεων). Εδράζονται στα συμπεράσματα των ερευνών C.A.P. (Connaissances, Attitudes et Pratiques) που διεξήχθησαν στις δεκαετίες του '60 και '70. Τα προγράμματα αυτά έρχονται να «καλύψουν» τα θεωρούμενα ως δεδομένα κενά έλλειψης πληροφόρησης και διάθεσης μέσων που οδηγεί στην ανυπαρξία αντισύλληψης. Η παραδοχή όμως αυτή συχνότατα διαψεύστηκε στην πράξη και τα αποτελέσματα των προγραμμάτων αυτών απογοήτευσαν τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές τους. Παράλληλα, οι προγενέστερες διεθνείς εμπειρίες (ιαπωνία, εθνικιστική Κίνα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, Γαλλία και άλλες δυτικές Ευρωπαϊκές χώρες) στη διάρκεια του 19ου αιώνα δείχνουν ότι στις δύο πρώτες περιπτώσεις ότι η πρακτική ελέγχου των γεννήσεων προϋπήρξε των προγραμμάτων ελέγχου των γεννήσεων μέσω του οικογενειακού προγραμματισμού, στις ευρωπαϊκές δε χώρες ότι επήλθε «αυθόρμητα» και ενάντια στο πολιτικό και θρησκευτικό κατεστημένο, η χρήση των τότε υπάρχουσών μεθόδων ανταποκρινόμενη σε μια νέα ανάγκη. Στις χώρες του τρίτου κόσμου η

σχετική αποτυχία των προγραμμάτων αυτών επιβεβαίωσε το γεγονός ότι η υψηλή γονιμότητα των πληθυσμών τους οφείλεται, όχι τόσο στην γνώσεων-μέσων, αλλά κυρίως σ' αυτή την επιθυμία για περιορισμό των γεννήσεων. Φυσικά, δεν είναι δυνατόν παρά να αποδεχθούμε τη θέση του Freedman ο οποίος θεωρεί ότι η κοινωνική γονιμοποίηση του περιορισμού των γεννήσεων και η παράλληλη διάθεση αντισυλληπτικών μέσων ευνοούν την πραγμάτωση της επιθυμίας για έλεγχο της αναπαραγωγής.

17. Επισήμανση ιδιαίτερα επίκαιρη για τη χώρα μας στην παρούσα φάση: η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού ως κυρίαρχης ιδεολογίας και οδηγού για «πράξη», με όλες τις απλουστευτικές του εκδοχές, ταυτόχρονα με την εμφάνιση και παράταση της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης θέτει διττό πρόβλημα: αφενός οι φορείς έχουν βάσιμες αμφιβολίες για την εκπλήρωση των αναμονών τους στο βαθμό που το κράτος-πρόνοια τίθεται υπό αμφισβήτηση, αφετέρου η πρόταξη των γενικότερων στόχων και τα μέσα της υλοποίησής τους (οι αρχές που λανθάνουν) συχνά δεν είναι συμβατά με τους στόχους της «δημογραφικής πολιτικής» και με τα επιχειρήματα που προβάλλονται για την αναγκαιότητα ύπαρξης και ανάπτυξης της (πρόταξη του συλλογικού και του μέλλοντος έναντι του ατομικού και του παρόντος)...

18. Αν και ορισμένοι εμμέσως θέτουν το ενδεχόμενο: ας αναφερθεί εδώ η ακραία όντως θέση του καθ. Α. Πεπελάση σε άρθρο του στο *Βήμα* της 10/11/85: «Για χρόνια τώρα, για δεκαετίες ίσως ο τόπος υποφέρει και όλο κλαθμυρίζουμε για την υπογεννητικότητα. Με ποιο πρακτικό ή κοινωνικό άλλο ηθικό επιχείρημα είναι δυνατόν να εξαιρούνται οι γυναίκες από τη στράτευση; Εάν πράγματι η πολιτεία ενδιαφερόταν πρακτικά να προωθήσει το θέμα της γεννητικότητας, θα έθετε τη νεαρά γυναίκα προ του διλήμματος: εάν θέλεις να φτιάξεις οικογένεια στα 18 σου ή στα 20 σου χρόνια, μπορεί να σε εξαιρέσω ή να σε απαλλάξω ακόμη από τη θητεία σου για ορισμένο χρονικό διάστημα ή για πάντα. Αλλά, αν για τους δικούς σου προσωπικούς λόγους δεν ενδιαφέρεσαι να δημιουργήσεις οικογένεια τώρα – ή δεν σπουδάζεις, τότε θα υπηρετήσεις, θα είναι το πιο πρακτικό και ισχυρό κίνητρο για να λύσουμε μερικά από τα προβλήματα της υπογεννητικότητας...».

19. Ν. Πολύζος κ.ά. (1988), ΑΣΠΕ (1988 και 1989), ΥΠΕΘΟ (1989), Ακαδημία Αθηνών (1990), ΙΑΔΗΠ (1989-1993), Βουλή των Ελλήνων (1993α/β).

20. Ν. 1892/90, άρθρο 63/ΦΕΚ 101/τ. Α/31.7.90. Βλέπε επίσης προτεινόμενα μέτρα από τη διακομματική κοινοβουλευτική επιτροπή (Βουλή των Ελλήνων, 1993β).

21. Βουλή των Ελλήνων (1978, 1979, 1984, 1986, 1991, 1993α/β).

22. Βουλή των Ελλήνων, όπ. παρ.

23. Είναι άλλωστε ενδεικτικό το γεγονός ότι ταυτόσημες δημογραφικές εξελίξεις στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, εκτιμώντας διαφορετικά σε μια σειρά δυτικές κοινωνίες. Βλέπε ενδεικτικά: United Nations (1988), L. Tabah, Cr. Mauge (1989), CEE (1990, 1992, 1993), C.R. Cliquet (1991).

24. Ταυτόχρονα με τα κριτήρια βάσει των οποίων χαρακτηρίζονται ως «μεγάλα» και επομένως χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής, απαιτείται η ενεργ-

γοποίηση των δυνάμεων της δεδομένης κοινωνίας.

25. Και όχι μονον αυτών: του συνόλου των μελετητών της νεοελληνικής κοινωνίας και των ερευνητών στις ανθρωπιστικές επιστήμες, καθώς και των ενασχολούμενων με την υλοποίηση μέτρων κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής.

Βιβλιογραφία

α. Ελληνόγλωσση

- Ακαδημία Αθηνών, *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας-Υπογεννητικότητα και γήρανση του πληθυσμού*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών της Ελληνικής Κοινωνίας, 1990.
- ΑΣΠΕ, *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «Το δημογραφικό πρόβλημα-προτάσεις για τη λύση του»*, Λάρισα, 1988.
- ΑΣΠΕ, *Ο κόσμος των πολυτέκνων*, τεύχη 3 και 4 (Τα προγράμματα των κομμάτων για το δημογραφικό και τους πολύτεκνους), 1989.
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά Κ' Συνεδρίασης*, 7.12.1978.
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά ΟΓ' Συνεδρίασης*, 20.2.1979.
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά ΡΙ' Συνεδρίασης*, 29.3.1984.
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά ΠΕ' Συνεδρίασης*, 14.2.1986.
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά ΡΜ', ΡΜΒ', ΡΜΕ', ΡΜΖ' και ΡΜΗ' συνεδριάσεων*, (26/28.5.1986, 2/4/5.6.1986).
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά Κ' και ΠΕ' Συνεδριάσεων*, (7 και 28.11.1991).
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά ΣΘ' Συνεδρίασης*, (19.3.1993).
- Βουλή των Ελλήνων, *Πόρισμα της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για το μέλλον του δημογραφικού προβλήματος της χώρας και διατύπωση προτάσεων για την αποτελεσματική αντιμετώπισή του*, Αθήνα, 1993β.
- ΕΔΗΜ, *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα: εθνικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις*, Αθήνα, 1986.
- Θωμαΐδης Δ., *Αυτογενοκτονία. Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας και της Ευρώπης*, Θεσσαλονίκη, 1989.
- ΙΑΔΗΠ, *Δημογραφική Ενημέρωση*, (Περιοδική Έκδοση), τεύχη 1-17, 1989-1993.
- ΙΑΔΗΠ, *Ετήσια έκθεση για τη δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1991.
- Κοτζαμάνης Β., «Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχη 70 και 71, 1988.
- Κοτζαμάνης Β., «Δημογραφικές εξελίξεις, πληθυσμιακές ανακατάξεις και δημογραφική έρευνα στην μεταπολεμική Ελλάδα», στο: ΕΚΚΕ (έκδοση), *Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1993α.
- Κοτζαμάνης Β., «Δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές (μερικές σκέψεις με αφορμή τους πρόσφατους προβληματισμούς για το δημογραφικό «πρόβλημα» της Ελλάδος)», *Εκλογή*, 2, 1993β.

- Κοτζαμάνης Β., «Δημογραφικές ανησυχίες και δημογραφική πολιτική», *Σύγχρονα θέματα*, (υπό δημοσίευση), 1993γ.
- Κοτζαμάνης Β., Begeot F., Franco A., *Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα και τις άλλες μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας: συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες πορείες*. Β. Κοτζαμάνης, Λ. Μαράτου (επιμ.), *Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική Ελλάδα και οι προοπτικές εξέλιξής τους*, Αθήνα, Νέα Σύνορα (υπό έκδοση), 1994.
- Πεπελάσης Δ., «Οι διάλογοι με το Βήμα: στρατιωτική θητεία», *Το Βήμα*, 10.11.1985.
- Πολύζος Ν. και άλλοι, *Πρόσφατη δημογραφική κατάσταση της Ελλάδας, Αίτια, επιπτώσεις, πολιτική*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας Ελληνικής Κοινωνίας, 1988.
- Συμεωνίδου Χ., *Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1992.
- Τζιαφέτας Γ., *Η Ελλάς γηράσκουσα*, Αθήνα, ΙΑΔΗΠ, 1988α.
- Τζιαφέτας Γ., «Τι σημαίνει για τον τόπο η μείωση των γεννήσεων», *Ελευθεροτυπία*, 9.7.1988.
- Τζιαφέτας Γ., «60 δις το χρόνο για να μη χαθούμε!», *Ελευθεροτυπία*, 24.12.1988.
- Τζιαφέτας Γ., «Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14.1.1993.
- ΥΠΕΘΟ, *Το δημογραφικό πρόβλημα-προτάσεις για τη διαμόρφωση δημογραφικής πολιτικής*, (Έκθεση της Επιτροπής για το Δημογραφικό Πρόβλημα), Αθήνα, 1989.

β. Ξενόγλωσση

- Berelson B., «Population Policy: Personal Notes», *Population Studies*, vol. 25, no. 2, 1971.
- Blayo Y., «Evenements politiques et fecondite en Chine depuis 1950», *Population*, 6, 1991.
- Blayo Y., «Controle de la fecondite en Chine populaire: efficacite des mesures administratives», Ανακοίνωση στο IX Colloque International de l'AIDELF sur les modes de regulation de la reproduction humaine, Delphes, 1992.
- Bravo-Casas G., «Considerations d'ordre general sur les politiques demographiques», στο: *Politiques de population, Etudes et Documents*, vol. III, no. 2, ed. CIACO, 1988.
- Cliquet R. L-ED, *Desirabilities and Possibilities of a fertility recovery at replacement level in Europe*, Amsterdam, Swets and Zeitlinger, 1991.
- CEE, *Familles et Politiques, tendances en evolutions et 1988-1989*, Observatoire Europeen sur les Politiques Familiales Nationales, Bruxelles, 1990.
- CEE, *Familles et Policies, tendances et evolutions en 1989-1990*, Observatoire Europeen sur les Politiques Familiales Nationales, Bruxelles, 1992.
- CEE, *National Family policies in EG-countries in 1992*, Observatoire Europeen sur les Politiques Familiales Nationales, Bruxelles, 1993.
- Conseil de l'Europe, *Recent demographic developments in Europe*, Strasbourg, 1991.

- Eurostat, *Statistiques demographiques*, Luxembourg, 1993.
- Davis K., «Population Policy, Will Current Programs Succeed?», *Science*, 158, 1967.
- Gerard H., «Place de la repression dans la solution des problemes demographiques», *Revue de l'Universite de Bruxelles*, nos. 2-3, 1975.
- Gerard H., «Types d'intervention d'une politique demographique. Approche theorique», στο: *Politiques de population. Etudes et Documents*, vol. 1, no. 1, ed. CIACO, 1983a.
- Gerard H., «Politiques de population: a la recherche du sens perdu... ou a donner», στο: *Politiques de population, Etudes et Documents*, vol. 1, no. 1, ed. CIACO, 1983b.
- Ghetau Y., «Evolution de la fecondite et Roumanie. Une approche longitudinale», *Population*, 2, 1983.
- Henripin J., «Sur la definition des politiques de population», στο: *Politiques de population, Etudes et Documents*, vol. II, no. 1, ed. CIACO, 1985.
- Mezei S., «Regulation politique et comportement demographique en Roumanie», Ανακοίνωση στο *IV Colloque International de l'AIDELF sur les modes de regulation de la reproduction humaine*, Delphes, 1992.
- Tabah L., Mauge C., *Demographie et politique familiale en Europe*, Paris, La Documentation Francaise, 1989.
- Sadik U., *Etat de la population mondiale*, New York, FNUAP, 1991.
- Sadik M.-ed, *Population policies and Programmes, Lessons Learned from Two Decades of Experience*, New York-London, New York University Press, 1991.
- Verriere J., *Les politiques de population*, Paris, ed. PUF, 1978.
- United Nations, *World Population Trends and Policies*, New York, N.U., 1988.

